

**Йосип Дзензелівський. УКРАЇНСЬКЕ І СЛОВ'ЯНСЬКЕ
МОВОЗНАВСТВО (збірник праць).
Львів, 1996.**

Поява наукової праці в сучасних умовах – це своєрідний подвиг. І справа не лише у нелегкому процесі створення наукового дослідження, що є цілком природним для науковця. Важливо ще вміти організувати вихід у світ цього видання. І ось як наслідок поєднання цих двох чинників – перед нами цікаве і оригінальне дослідження з різних питань слов'янського мовознавства, яке буде корисним не лише для філологів, а й для географів, істориків української культури. 1996 р. при підтримці Наукового товариства ім. Шевченка Львова та Нью-Йорка побачило світ видання, яке різноманітністю змісту, глибиною аналізу зразу ж привернуло увагу читачів. Йдеться про збірник праць Йосипа Дзензелівського – видатного українського мовознавця, багатолітнього професора Ужгородського університету, присвячений його сімдесятилітнім роковинам.

Ім'я професора Й.Дзензелівського як ученого та педагога загальновідоме та авторитетне не тільки серед славістів України, а й далеко за її межами. У його доробку – монографії, діалектологічні атласи, статті, відшукані в архівах та рукописних відділах бібліотек матеріали з історії українського та слов'янського мовознавства. Рецензоване видання є вдалою спробою зібрати в єдино чимало його праць, що досі не втратили своєї наукової актуальності, особливо якщо взяти до уваги, що багато з них друкувалося поза Україною. Про гідну подиву працьовитість автора свідчать зібрані наукові дослідження. Це ще один педагогічний прийом дослідника – власним прикладом навчити працювати інших. Оpubлікована праця – зразок одержимості вченого для не одного покоління науковців. У цьому полягає ще одне достоїнство виданого збірника.

До збірника входить 24 публікації (у передмові на 14 с. помилково вказано 23) професора, які охоплюють великий період його творчості – від 1968 до 1993 року. Це були складні часи для українського мовознавства, бо тоді в Україні не завжди вдавалося видати ту чи іншу розвідку з українського мовознавства, тому їх автор робив своєрідний подвиг, публікуючи їх у різних столицях слов'янського світу (22 публікації й збірник побачили світ за кордоном – у Будапешті (4), Варшаві (7), Відні (1), Дуклі (1), Любляні (1), Москві (1), Новому Саді (2), Празі (2), Пряшеві (1), Скоп'є (1), Софії (1) – і лише дві в Україні – у Києві та Ужгороді). Те, що до збірника увійшли публікації, надруковані переважно за межами України, ще більше підносить значимість рецензованого видання для українських науковців.

Коло зацікавлень професора Й.Дзензелівського дуже широке, воно охоплює різноманітні питання слов'янського, зокрема українського, мовознавства, більшість з яких перехрещується з діалектологією. Відповідно до цього архітектоніка збірника вдало скомпонована у чотирьох основних розділах. Перший розділ – "Лексикологія, етимологія, словотвір" – представлений шістьма статтями, дві з яких присвячені висвітленню рефлексії в українській мові у словах типу *зеремя* та *серен*.

Дослідження демонструють широку ерудицію їх автора, містять величезний фактичний матеріал, який переконливо доводить, що слова названого типу безпосередньо пов'язані з споконвічними українськими говорами. Це підтверджують не лише діалектні дані, а й говори сусідніх мов, топоніми та антропоніми, переконливо розкриті ізоголосами на карті України. Із задоволенням хочеться відзначити, що вже у той період (1978 р.), коли в Україні панували застійні часи, учений мав сміливість відстоювати наукову правду, що схилилася на українську сторону. На початку статті “Рефлекси праслов'янського діалектного *zergdme ... та ін.” автор, відстоюючи належність слова насамперед до української та білоруської мов, критикує, по суті, тенденційне розширення російських мовних територій І.Богатовою і стверджує: “Вираз “русские памятники” тут вжито явно не на місці, бо цитати авторка приводить власне лише з українських та білоруських джерел XIV–XVII ст. Її теза, що це слово зустрічається і в “северо-западных русских памятниках”, залишається необгрунтованою” (с.27). Цей пасаж професора для тих часів був дуже відважним.

Окрема група статей стосується маловивченого в українському мовознавстві явища народної етимології. Ця ділянка досліджень дуже близька до етнографії, тому публікації “Із спостережень над народною етимологією в українській мові”, “Спостереження над народною етимологією в українській мові”, а також ті, що стосуються словотвору – “Українське діалектне *йаглі* “пшоно” та ін *ягні* “вид страви” можуть вважатися предтечами української етнолінгвістики, яка в останні роки почала досить активно розвиватись молодими науковцями. Збирання матеріалу тривало роками при дослідженні діалектної та літературної лексики. Усі слова, які опрацьовувалися у формі словника (їх майже п'ятсот одиниць), розкриті з погляду семантики і етимології, при них вказано і джерело запозичення. Всі спостереження дали авторові підстави переконливо довести причини виникнення таких народних етимологій, які зумовлені або неправильним сприйняттям значення чужомовного запозичення, або звуковою близькістю базового і загальнонародного слова. Найбільше змінених народною етимологією слів припадає на іншомовні запозичення (близько 84%). Ці матеріали становлять велику цінність при укладанні етимологічного словника української мови.

Про майстерність автора досліджувати словотворчі явища свідчать відповідні статті. При цьому він завжди вміє знайти цікаві і оригінальні моменти, як при аналізі слів із суфіксом *-ядь* в українській мові (челядь). І хоч дехто вважає, що таких іменників в українській мові майже нема, Й.Дзензелівський доводить, що вони існують в усіх її діалектах, і знову ж у формі словника створює близько 200 словникових статей. Аналіз кожного слова відзначається глибиною, вичерпністю і переконливістю: у кожній словниковій статті подане значення слова, наведені посилання на місця фіксації його, вказана сфера вживання з відповідною анотацією, при потребі визначена його етимологія, полісемія.

У розділі “Слов'янська етимологія” зібрані статті, що розкривають значення загальнослов'янських слів, змінених народною етимологією, а також висвітлюють назви *полуниця*, *орач* у різних слов'янських мовах на основі матеріалів “Загальнослов'янського атласу”.

Рідкісні спостереження професора Й.Дзензелівського зафіксовані у статтях розділу “Українська соціальна діалектологія”, у яких досліджується арго нововивісських кожухарів Волині, кравецьке арго на Волині, арго спиських дротарів, волинських лірників, шахтарів Макіївки на Донеччині та бурсацько-семінарницький жаргон на матеріалі повісті “Люборацькі” А.Свидницького. Усі арго супроводжуються словничками, в яких подана семантична характеристика кожного слова, часто і його ети-

мологія. Опрацювання такого матеріалу має неабияке значення для української культури, бо ці аргументи часто пропадають із зникненням і самих народних промислів. Заслуга автора в тому, що він встиг не лише зібрати, а й по-науковому осмислити їх. Такі дослідження цінні ще й тим, що за радянського тоталітарного режиму зі зрозумілих ідеологічних причин ці явища майже не досліджувалися, а за кордоном вони перекликалися з подібними працями професора О.Горбача.

Неабияке значення для історії українського мовознавства та слов'янського взагалі мають розвідки, зібрані в останньому розділі збірника – “Історія мовознавства”. В них подані цікаві відомості про першого автора граматики сучасної української мови О.Павловського, про заходи Петербурзької академії наук щодо упорядкування українського правопису, про життя українського лексикографа М.Руберовського, охарактеризовано В.Гнатюка як мовознавця, описано проспект “Мовного атласу Галичини” І.Зілінського. Польсько-українські наукові стосунки в галузі мовознавства розкриті на прикладі праць Івана Вагилевича (статті “Українсько-польський фразеологічний словник Івана Вагилевича” та “Іван Вагилевич і словник С.Б.Лінде (з історії українсько-польських наукових зв'язків”).

Ці статті, незважаючи на те, що написані вони досить давно, залишаються актуальними і для українських, і для польських дослідників.

Безперечно, на підставі короткого огляду зібраних у збірнику наукових праць професора Й.Дзендзелівського не можна досягнути глибини досліджуваних явищ. Сумлінністю опрацювання та вичерпністю характеристик ці публікації вигідно виділяються з-поміж численних видань українського та слов'янського мовознавства.

У короткій, але ґрунтовній передмові творчий шлях ювіляра проаналізував Олег Купчинський, який є і відповідальним редактором цього збірника (його участь відчувається і при групуванні статей, і у поданні скорочень до всіх публікацій, і при створенні іменного покажчика, і в укладанні бібліографії праць ученого за (1981–1995 рр.). Видання є компактним, цілеспрямованим, за що редактор заслуговує визнання і вдячності від шанувальників таланту ювіляра. У передмові є слова: “Кожний народ вносить у літопис власної пам'яті імена своїх видатних синів – творців ідей, наукових концепцій, відкривачів законів, будівничих, полководців, людей, котрі залишили в його бутті свого “духа печать” та вплинули своїм талантом і працею на розвиток його духовного та матеріального життя. Йосип Дзендзелівський – одне з-поміж таких уславлених імен” (с.3). Видана книга представляє нам саме таку людину, і вона займе гідне місце у низці вдаєх публікацій не лише Наукового товариства ім. Шевченка, а й серед найвидатніших публікацій з сучасного українського мовознавства.

Левко ПОЛЮГА

**Hanna Jadacka. RZECZOWNIK POLSKI JAKO BAZA DERYWACYJNA:
OPIS GNIAZDOWY. Warszawa: PWN, 1995.**

Дослідження останніх десятиліть переконливо свідчать, що дериваційно-номінативна діяльність є органічною складовою мовленнєвої діяльності людини, оскільки синтезує в собі низку семантичних, синтаксичних і прагматичних чинників. Тому не випадково є значна увага вчених до словотвірних процесів, поява нових підходів до їх вивчення. Системні дослідження словотвірних гнізд належать до найбільш актуальних і перспективних напрямів дериватології. Одним із плідних результатів таких досліджень стало створення спеціальних гніздових словників деяких слов'янських мов¹.

Рецензована монографія Г.Ядацької є логічним продовженням її попередніх праць, присвячених проблемам словотвору. Ганна Ядацька – працівник факультету полоністики Варшавського університету – цікавиться передусім словотвором, лексикологією, лексикографією і культурою мови. Вона – автор монографії “Технічний термін – поняття, будова, поправність” (1976)², пробного зошита “Словника словотвірних гнізд сучасної польської мови” (1988)³ і окремих статей, пов’язаних з цим словником⁴. Крім цього, Г.Ядацька опублікувала низку статей, присвячених іншим проблемам сучасного мовознавства.

Дослідження “Польський іменник як дериваційна база” – це перше цього типу опрацювання в славістичній літературі. В основу монографії лягли матеріали другого тому (1500 ст. машинопису) зі ще не опублікованого “Словника словотвірних гнізд сучасної загальнопольської мови (гнізда з іменниковим центром)”. Ініціатором створення польського гніздового словника була І.Пузиніна як керівник словотвірної колективу в Інституті польської мови Варшавського університету (с. 12).

Основна мета праці Г.Ядацької – вичерпний системний опис словотвірних гнізд непохідних іменників на тлі дериваційних потенцій польської мови з урахуванням обмежувальної дії норм. Такий опис вимагав від автора звернення як до внутрішньо-словотвірних аспектів проблеми (дериваційної регулярності в межах іменникових форм, взаємодії окремих словотвірних операцій, визначення найбільш продуктивних словотвірних моделей та їхньої ієрархії тощо), так і до зовнішньословотвірних (зокрема, емпіричних основ культуромовної діяльності в межах деривації, критеріїв оцінки неологізмів та потенціалізмів, різноманітних функціональних аспектів тощо).

Структурно монографія складається з передмови, трьох розділів, висновків, списку літератури та списку базових та деривованих слів.

¹ Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. М., 1978; Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. М., 1985.

² Jadacka H. Termin techniczny-pojęcie, budowa, poprawność. W., 1976.

³ Jadacka H. Zeszyt próbny “Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego”. W., 1988.

⁴ Jadacka H., Nagórko A. O “Słowniku gniard słowotwórczych współczesnej polszczyzny” // Poradnik językowy. 1995, z. 9/10. S.555–580; Potencja słowotwórcza polskich rzeczowników niemotywowanych. Charakterystyka ilościowa // Poradnik językowy. 1992, z. 7. S.475–484 та ін.

У передмові автор нагадує, що перша версія цієї книги під назвою “Словотвірна активність польських немотивованих іменників (на гніздовому матеріалі)” була видана у 1991 р. технікою малої поліграфії (50 тис. примірників). Порівнюючи ці два видання, Г.Ядацька зазначає, що в дану монографію, крім обов’язкових правок, внесено багато суттєвих змін, передусім у доборі прикладів. Це, головним чином, помітно у другому розділі, який включає 45 додаткових, повно розбудованих словотвірних гнізд, у тому числі доповнених 10 схемами.

У першому розділі “Вступні зауваги” обговорюються література предмету, мета роботи, джерела фактичного матеріалу, гніздовий опис (принципи, термінологія), гніздо як словникова стаття, схема опису деривату в гнізді, труднощі в описі певних класів дериватів, графічні словникові схеми. Визначаються теоретичні засади опису, його методологія та понятійний апарат, обмеження, пов’язані з гніздовим характером.

Значна увага приділяється дискусійним питанням, пов’язаним з впливом на словотвірні процеси різноманітних морфологічних явищ, зокрема чергувань на межі основ та формантів. Усі можливі випадки чергувань подаються у вигляді списку (с. 35–39), який, на наш погляд, буде корисним дослідникам не лише словотвору, а й фонетики та фонології сучасної польської мови. Наведемо фрагмент такого списку (с.36)

	– samogłoskowe	
[a] : [o]		– [latać: lot; pomagać: pomocnik];
[a] : [e]		– [kfiat: kfiećisty; las: leśny]
[a] : [u]		– [povracać: povrut; poftażać: pofturka];
	– spółgłoskowe	
[b] : [b’]		– [baba: bab’i; żaba: żab’i];
[c] : [č]		– [wyborca: wyborczy; xlop’ec: xlopčyna; v’ehec: v’ehčyć; p’ec: p’ech; ożec: ożech];
[x] : [x’] : [š]		– [maxać : vymax’ivać: zamašysty; vydmuxać: vydmux’ivać: vydmuška];
[x] : [š] : [š]		– [pastux: pastuši: pastušek; mniix: mniši: mniška];
[d] : [dž] : [dz]		– [młody: odmłodzić: odmłodzony; nuda: nudzić: znudzony].

Другий розділ – “Словотвірні гнізда окремих іменників”, у якому реалізований спосіб опису дериваційних процесів у сфері непохідних іменників, є центральним у монографії. Він містить перелік словотвірних гнізд аналізованих іменників із значенням частинимовної приналежності твірних основ у послідовному процесі деривації. Це значно унаочнює складну, певною мірою “розміту” картину етапів та “щаблів” словотвірного процесу. Необхідно зазначити, що в низці складних випадків автор запропонувала графічне зображення словотвірного процесу, творчо використавши ідеї аплікативної граматики С.К.Шаумяна і П.А.Соболевої⁵. Цей розділ налічує близько 120 лексем з метою показу: а) гнізд різної величини (невеликі, середні, значно розбудовані, а також одноелементні, тобто без дериватів); б) більшої кількості словотвірних моделей; в) тих проблем, які виникають у результаті опису окремої бази основ чи складених дериватів (наприклад, гнізда від аббревіатур, суплетивних іменникових форм – *człowiek, ludzi*, власних і загальних іменників). Останнє продемонструємо на прикладі дериватів від іменника *Afryka* (с. 41):

⁵ Шаумян С.К., Соболева П.А. Основания порождающей грамматики русского языка. М., 1968.

[AFRYKA] red.	
[Afryk-anin]	S,S
[Afrykan<—ka]	S,S,S
[Afryk-ańczyk]	S,S
afrykań-ski	S,Ad
[afrykań<—istyka] Supl.	S,Ad,S
[afrykanist<—(a)]	S,Ad,S,S
[afrykanistycz-ny] Supl.	S,Ad,S,Ad
afrykań<—izacja]	S,Ad,S

Третій розділ монографії – “Картина словотвірної активності іменників на основі гніздового опису” – є, фактично, розгорнутим коментарем до попереднього. У ньому представлені кількісні характеристики різних типів словотвору, структура відмінкових дериватів (словотвірні моделі, зміни частин мови у дериваційному процесі тощо), визначається активність іменникових основ порівняно з прикметниковими, подається характеристика словотвірної активності багатозначних іменників. Так, автор перелічує найважливіші кількісні ознаки словотвірної активності немотивованих (непохідних) іменників. Зокрема, за підрахунками дослідниці, 8230 базових іменників виступають у 12219 значеннях, які, власне, і є центрами словотвірних гнізд. Останні за допомогою 157 словотвірних моделей формують 36 240 дериватів. При цьому безпосередньо твірними основами є 58 іменників, 48 прикметників, 28 прислівників, 21 дієслово, 2 числівники. Серед згаданих 8230 вихідних іменників 6105 (74 %) утворюють деривати, а 2125 (26%) їх не утворюють, тобто мають нульовий словотвірний потенціал. У межах власне іменникових дериватів трапляються такі, що виникли в результаті одно-, дво-, три-, чотириразової зміни частин мови. Наприклад, у межах моделі з вихідними дієсловами можливі наступні випадки:

1. S,V – *formować* (← FORMA);
2. S,V,V – *odbarwić się* (← *barwić /się/ 1* ← BARWA);
3. S,V,V,V – *porozklejać* (← *rozklejać* ← *kleić* ← KLEJ);
4. S,V,S,Ad – *odwodnieniowy* (← *odwodnienie* ← *odwodnić* ← WODA);
5. S,V,Ad,S,S – *okólniczek* (← *okólnik 2* ← *okólny* ← *okółić* ← KOŁO 1 2);
6. S,V,Ad,S,Ad – *funkcjonalistyczny* (← *funkcjonalizm* ← *funkcjonalny* ← *funkcjonować* ← FUNKCJA 1) та ін.

П’ятиразова зміна частиномовної приналежності основ у процесі деривації польської мови не притаманна. Кількісні характеристики визначені також щодо середньої довжини словотвірних ланцюжків, активності конкретних основ.

Важливе теоретичне значення мають висновки автора монографії, що стосуються проблем розмежування явищ полісемії та омонімії. Г.Ядацька вважає, що критерій словотвірної активності слів та окремих лексико-семантичних варіантів є вирішальним для розв’язання згаданої проблеми. На нашу думку, цей критерій – при усій його важливості й дієвості – є лише одним із можливих, він доповнює відомі семантико-морфологічні та функціональні принципи розмежування багатозначності й омонімії.

Оцінюючи рецензовану монографію загалом, зазначимо, що вона є однією з найпомітніших праць у слов’янській дериватології останніх років. Дослідниця, опрацювавши значний за обсягом фактичний матеріал, описала словотвірний потенціал іменників польської мови як *системне явище* з урахуванням впливу фонологічних, функціональних, стилістичних та інших чинників. Отримані автором результати мають велике практичне значення, оскільки можуть бути використані перш за все для

створення повного гніздового словника сучасної польської мови, а також для потреб її вивчення на всіх етапах та рівнях (початкова, середня та вища школа). Без сумніву, праця зацікавить як лінгвістів-теоретиків, так і викладачів-практиків, а також усіх, хто вивчає польську мову фахово і для практичних потреб.

*Флорій БАЦЕВИЧ,
Світлана ПАРФЬОНОВА*

СЛОВНИКИ МІЖМОВНИХ ОМОНІМІВ: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Лексикографи, перекладачі та викладачі іноземних мов постійно натрапляють на труднощі, спричинені міжмовними омонімами. Порівнюючи лексичний склад двох чи більше мов, можна знайти чимало слів, подібних за формою (фонетично або графічно), але різних за змістом. Наявність таких слів у мовах є результатом тривалого і складного процесу, в якому задіяно багато семантичних законів. Часто лексеми, полісемічні в одній мові, засвоюються іншою тільки в одному значенні, а далі, в процесі розвитку мови, можуть запозичуватися повторно, але вже в іншому значенні. Трапляються й багаторазові засвоєння одного слова в різних значеннях. Переважно ці процеси відбуваються протягом тривалого часу, тому такі лексеми в мові, яка слугує джерелом запозичень, можуть зазнати суттєвих семантичних змін.

Явище омонімії завжди привертало до себе увагу лінгвістів, але досліджувалося воно лише на рівні лексичних запозичень і не мало достатньо чіткого термінологічного відображення. На початку ХХ ст. у французькому мовознавстві виникає омонімічна теорія Ж.Жільєрона, який поділяв омонімію на так звану “терпиму”, що дозволена мовою, оскільки не стоїть на перешкоді порозумінню, а навпаки, сприяє компактності мови, і “нестерпну омонімію”, якої слід уникати. У слов’янському мовознавстві, починаючи з Празької школи, явище омонімії почали трактувати як нейтральне і навіть як позитивне. Проте тільки наприкінці 20-х років нашого століття французькі лексикографи М.Кесслер і Ж.Дерокіньї видали перший “Англо-французький словник “фальшивих друзів” (Париж, 1928). Відтоді цей термін набув широкого розповсюдження в лінгвістичній термінології. Але поряд з ним існують інші терміни на позначення цього явища, а саме: міжмовні омоніми, обманливі когнати (*deceptive cognates*), фальшиві еквіваленти, міжмовні аналогізми, лексичні паралелі.

На перший погляд може видатися, що міжмовні омоніми вводять в оману лише людей, які розпочинають вивчати мову або недостатньо добре її знають. Проте дослідники цієї лексичної категорії стверджують, що омоніми створюють складні ситуації і тим, хто бездоганно володіє практичною мовою, але допускається хибного ототожнення окремих елементів іноземної та рідної мов. Основним джерелом помилок, особливо в лексиці, є “фальшиві друзі перекладача”, як їх називає В.Акуленко¹, або “міжмовні аналогізми” – за визначенням К.Готліба². Останній вважає, що термін

¹ Англо-русский и русско-английский словарь “ложных друзей переводчика”. М., 1969.

² Немецко-русский и русско-немецкий словарь “ложных друзей переводчика”. М., 1972.

“фальшиві друзі перекладача” більше стосується теорії і практики перекладу, а з лінгвістичної точки зору доречніше вживати термін “міжмовний аналогізм”. Далі ми наведемо інші точки зору на проблему термінології цього надзвичайно цікавого мовного явища, зокрема зупинимось на поглядах вітчизняних дослідників М.Кочергана та В.Дубічинського.

Існування міжмовних омонімів привертало увагу багатьох фахівців в галузі мовознавства, в тому числі і прикладного, але, на жаль, достатньо глибоко це питання не досліджувалося. Що ж стосується його лексикографічного опрацювання, то першими були так звані диференційні словники – двомовні або й декількомовні. Так, у Росії в 1903 р. вийшов диференційний словник слов'янських мов Л.А.Мічатка (у 1910 р. здійснене друге, значно розширене, його видання). У ньому порівнювалися сербська, болгарська і словацька мови. При відборі слів до словника Мічатек керувався не тільки семантичними, а й фонетичними, морфологічними та правописними критеріями. При такому підході словник мало чим відрізнявся від звичайного перекладного словника. У першій половині ХХ ст. подібний диференційний польсько-чеський словник уклав чеський лексикограф Й.Фуріх³. Цей словник складався з 9 розділів. У перших чотирьох розділах було вміщено іменники, які мають однакове значення в обох мовах, але відрізняються правописом, фонетично або за родами. Наступні два розділи подають іменники, прикметники і дієслова, що однаково чи подібно звучать, проте різні за значенням. Далі автор аналізує вживання польських прийменників і прислівників, а в дев'ятому розділі дає список чеських слів, які в польській мові не вживаються (наприклад, básník – poeta; druh – gatunek, rodzaj, towarzysz; ledvina – nerka). На думку Й.Влчека, найціннішими є V–VII розділи, в яких автор наводить приклади вживання “омонімів” (вживаючи саме такий термін), оскільки їх існування є причиною багатьох непорозумінь і помилок⁴.

Варто також назвати двомовні словники на матеріалі французької та англійської мов: уже згадуваний словник М.Кесслера і Ж.Дерокіньї, а також Ф.Буайо “Справжній друг перекладача з англійської на французьку і з французької на англійську мову” (Париж, 1930) та нове його видання “Другий справжній друг перекладача” (Париж, 1956); Ж.Г.Андерсон “Правильне слово. Словник англійських і французьких омонімів” (Нью-Йорк, 1938); іспанської та французької – Л.Дюпон “Іспанські друзі” (Женева – Париж, 1961); німецької та французької – М.Райнгеймер “Фальшиві друзі німецько-французького словника” (Лозанна, 1952); В.Поллак “Фальшиві друзі перекладача у французькій та німецькій лексиці” (Відень, 1952); російської та польської мов – Й.Козелевскі “Словник виразів з подібним звучанням, але різним значенням в російській та польській мові” (Варшава, 1959). Ці словники фактично є збірниками своєрідних цінних коментарів до звичайних двомовних словників. Такі коментарі, як зауважує В.Акуленко⁵, сприяють підвищенню якості перекладу з іноземної на рідну мову, поліпшенню загальної мовленевої культури.

Набагато кориснішими є словники міжмовних омонімів (або “фальшивих друзів перекладача”), що подають усі значення кожного слова і відображають стилістичні, емоційно-експресивні та найважливіші граматичні характеристики. Саме такими є “Англо-російський і російсько-англійський словник “фальшивих друзів перекладача”, виданий під загальним керівництвом В.Акуленка (інші укладачі: С.Комісарчик,

³ *Fuhrich Josef*. Diferenční slovník polsko-český. Praha, 1925

⁴ *Vlček Josef*. Rusko-česká homonymie a paronymie // *Úskalí ruské slovní zásoby*. Slovník rusko-české homonymie a paronymie. Praha, 1966. S.182.

⁵ Англо-русский и русско-английский словарь “ложных друзей переводчика”.

Р.Погорелова, В.Юхт) у Москві в 1969 р., а також “Німецько-російський і російсько-німецький словник “фальшивих друзів перекладача” К.Г.М.Готліба (Москва, 1972).

Мета цієї статті – ознайомити читача з посібниками та словниками міжмовних омонімів, створених у колишньому СРСР, а також з виданнями такого типу в слов’янських країнах.

У 1966 р. вийшов посібник Т.Аміреджібі “Фальшиві друзі перекладача”, в якому перелічені труднощі, що виникають при перекладі лексем цієї категорії, а також складений словник (близько 500 слів), мета якого – допомогти здолати ці труднощі. Словник побудований таким чином, що в першій колонці подані англійські слова, в другій – їх переклад, а в третій – еквіваленти, на які варто звернути увагу перекладачів науково-технічної літератури.

Наступним був згаданий словник за редакцією В.Акуленка. Його особливістю є те, що англо-російський і російсько-англійський словники, подані у вигляді послідовно розташованих словникових статей. У словнику наведено 900 англійських слів, які порівнюються з подібними за звучанням і написанням російськими лексемами. Крім того, тут вміщений аналіз повної чи часткової невідповідності англійських і російських слів. У словнику є багато цікавої інформації, яка стосується “фальшивих друзів перекладача” взагалі і англо-російських аналогій конкретно. Зокрема, цікавою та пізнавальною є післямова автора “Про “фальшивих друзів перекладача”.

У 1969 р. побачив світ навчальний російсько-французький посібник В.Муравйова “Фальшиві друзі перекладача” (перевиданий в 1985 р.). Він містить не лише російсько-французький словник “фальшивих друзів”, а й вправи для запам’ятовування лексичного матеріалу, який створює труднощі при перекладі. Словник “фальшивих друзів перекладача” є складовою частиною “Посібника для подолання типових помилок студентів у французькій мові” (В.Муравйов, Ж.Рімассон, 1974), складеного на підставі узагальнень і систематизації помилок перекладачів внаслідок інтерференції. В ньому теж є значна кількість вправ, розрахованих на привернення уваги студентів до проблеми лексичної інтерференції, а також до аналізу цього явища.

Проблемі “фальшивих друзів перекладача” чимало уваги присвячено в “Практиці перекладу” І.Блаха (1969). У ній є розділ “Труднощі перекладу інтернаціональних слів”, в якому дана коротка характеристика німецьких слів, що виступають у ролі “фальшивих друзів перекладача”, а також алфавітний перелік найбільш вживаних німецьких “фальшивих друзів” з їх перекладом російською мовою, прикладами та інформацією про відповідний російський інтернаціональний аналог.

У 1972 р. вийшов “Німецько-російський і російсько-німецький словник “фальшивих друзів перекладача” К.Г.М.Готліба, який має багато спільного зі словником В.Акуленка. Словникова стаття складається з німецько-російської та російсько-німецької частин. У теоретичній частині автор дає визначення цієї категорії слів, джерела їх появи та класифікацію.

У 1977 р. Всесоюзний центр перекладів науково-технічної літератури і документації видав посібник для перекладачів “Фальшиві друзі” перекладача з чеської мови” (автори А.І.Журавльов, С.С.Захаров). Словникова стаття в ньому містить чеське слово та систему його значень, представлену російськими еквівалентами. Цей словник цікавий тим, що складений на матеріалі споріднених слов’янських мов. Призначення словника – стати практичним посібником для перекладача (в тому числі науково-технічної літератури).

Справді цінною та цікавою працею став словник російсько-чеської омонімії та паронімії “Підводні камені” російської лексики” Й.Влчека⁶. Словникова стаття тут складається з чеської та російської частини. Автор свідомо назвав свою роботу “úskalí”, що в перекладі з чеської означає “підводні камені” або перешкоди. Крім цього, Й.Влчек визначив його як словник омонімів і паронімів, оскільки, на його думку, “фальшиві друзі перекладача” – це лексеми, запозичені з інших мов та схожі за звучанням, але різні за значенням та стилем застосування.

Й.Влчек у своєму дослідженні дав також глибокий аналіз причин виникнення російсько-чеської (і назагал міжмовної) омонімії та паронімії, мотивував важливість вивчення цієї проблеми, розглянув дефініції цієї частини лексики та критерії її сприйняття. Автор подав класифікацію міжмовних омонімів, розмежував полісемію та омонімію, вказавши на складність цього питання. Проаналізувавши фундаментальні праці таких учених, як Л.Булаховський, А.Шайкевич, А.Ахманова, Р.Будагов, В.Виноградов, Й. Влчек дійшов висновку, що чеське мовознавство трактує омонімію як значно вужче явище, небажане для мови. Через це чеські лінгвісти дотримуються етимології, мало уваги приділяючи розпаду полісемії. На нашу думку, теоретична частина цього словника дає найповніші відповіді на всі питання, які стосуються міжмовної омонімії та паронімії в споріднених слов'янських мовах. Донедавна це було чи не єдине дослідження такого плану в слов'янській лінгвістиці.

Автор, теоретично обґрунтувавши необхідність видання фахового словника російсько-чеських омонімів, вказує також на те, що є потреба у створенні таких посібників для інших слов'янських мов. Більше того, на думку Й.Влчека, це мав би бути лише перший етап лексикографічного опрацювання міжмовних омонімів. Далі варто було б спробувати укласти словник омонімів декількох слов'янських мов. У зв'язку з цим, слід згадати позицію польського дослідника Зигмунда Гросбарта (на нього посилався і Й.Влчек), який займався опрацюванням проблеми російсько-польської міжмовної омонімії, але при цьому зауважив, що численні слова з різними значеннями існують в багатьох слов'янських мовах, зокрема в російській, українській та польській. Як приклад З.Гросбарт навів слово “луна” – “місяць” по-російськи, “відлуння” – українською мовою, “заграва” – по-польськи. Чимала кількість таких лексем наштовхнула його на думку про створення в майбутньому російсько-українсько-польського словника міжмовних омонімів. До речі, польський дослідник у своїй роботі неодноразово згадував українського поета і перекладача М.Рильського як автора дуже вдалого, на його погляд, терміна “міжмовні омоніми”⁷.

Словам з однаковим чи подібним звучанням, але різним значенням приділена також увага в польсько-чеському сільськогосподарському словнику А.Бури⁸; Й.Ржіга та А.Кульчіцкий у кишеньковому чесько-російському словнику вмістили список слів, подібних за звучанням (або коренево), але різних за значенням⁹. Такий перелік склали і словацькі автори Л.Матулова, М.Філкусова, О.Малікова у російському розмовнику¹⁰. Вони назвали цей список “Російські та словацькі слова однакового звучання з

⁶ Úskalí ruské slovní zásob y. Slovník rusko-české homonymie a paronymie. Praha, 1966.

⁷ Grosbart Z. О “межъязыковых омонимах” // Язык росыjski, XI, 1958, № 6. S.51.

⁸ Bura Alois. Polsko-czeski slovník rolniczy. Česko-slovenská akademie zemědělských věd. Ústředí vědeckých informací v zemědělství a lesnictví. Praha, 1957.

⁹ Říha J., Kulčickij A. Kapesní slovník česko-ruský se stručným přehledem tvarosloví českého i ruského a s označením změn ruského přízvuku. Praha, 1926.

¹⁰ Matulová L., Filkusová M., Malíková I. Konverzační příručka ruštiny. Martin, 1958.

різним значенням”. Першу спробу укласти словник російсько-болгарських омонімів зробив Сава Чукалов¹¹. Він вибрав 800 лексем, які класифікував як повні та часткові омоніми.

Найновішими лексикографічними працями з міжмовної омонімії є словник “Чесько-польська омонімія” Марека Шалека та Їржі Нечаса¹² та “Словник російсько-українських міжмовних омонімів” М.Кочергана¹³.

Словник чесько-польських омонімів, який налічує близько 1600 словникових статей, призначений слугувати навчальним посібником при вивченні польської мови чехами та навпаки. Саме тому в словнику поміщені в основному ті лексеми, що вживаються в сучасній літературній мові, стилістично ж забарвлені слова (архаїзми, діалектизми, професіоналізми та терміни) представлені значно скромніше.

“Словник російсько-українських міжмовних омонімів” М.Кочергана – це перша лексикографічна ластівка такого типу в Україні, і він, безумовно, сприятиме засвоєнню української мови в умовах білінгвізму. До словника увійшли найбільш вживані літературні слова та деякі лексичні діалектизми (обласні), що найчастіше трапляються в творах класичної та сучасної літератури.

Кожна словникова стаття складається з двох частин – російської та української. В першій частині пояснюється значення російського слова, в другій – його омоніма в українській мові. Основне завдання автора полягає в тому, щоби при порівнянні російської та української лексем розкрити їх відмінність та подібність, тому тлумачення поєднане з перекладом. До кожного слова дається пояснення, стилістичні примітки та ілюстративний матеріал. Водночас показані семантичні відмінності. Значення слів розташовані не за порядком, що відповідає їх місцю в семантичній структурі (це характерно для тлумачних словників, і так намагаються робити упорядники двомовних словників), автор спочатку подає омоніми, а потім ті значення, які збігаються в обох мовах.

Цікавим, на нашу думку, є погляд автора словника на саму його назву. Полемізуючи з упорядниками словників “фальшивих друзів перекладача”, М.Кочерган відстоює назву словника міжмовних омонімів (хоча і не відкидає терміна “фальшиві друзі перекладача”)¹⁴. Пояснює він це не лише з точки зору зручності та компактності цієї назви, а виходячи з наукових принципів та підходів до проблеми міжмовної омонімії. На думку М.Кочергана, поняття “фальшиві друзі перекладача” значно ширше за своїм змістом, ніж поняття міжмовної омонімії, оскільки воно включає всі лексичні одиниці, які викликають неадекватні асоціації – міжмовні омоніми, міжмовні пароніми, етимологічні дублети тощо. Таким чином, воно не розкриває лінгвістичної природи цього явища. Далі український учений опонує Готлібу, котрий заміняє термін “міжмовні омоніми” терміном “міжмовні аналогізми”, бо коли йдеться про споріднені мови, то слід брати до уваги певні закономірності їх розвитку. З цього приводу М.Кочерган цитує білоруського автора І.С.Ровдо: “Різниця між парами слів (у міжмовному плані) може зводитися до закономірної відповідності, яка існує в системних стосунках контактуючих мов: фонетичної, графічної, орфографічної, акцентологічної, морфемно-словотвірної. Різниця у формі слів, які нівелюються наявністю такої відповідності, практично не враховується у свідомості білінгва внаслідок бага-

¹¹ Чукалов Сава. Русско-българска омонимика // Сб. Езиковедско-етнографски изследования в памет на академик Стоян Романски. София, 1960. С.109–131.

¹² Szalek Marek, Nečas Jiří. Česko-polska homonymia. Słownik. Poznań, 1993.

¹³ Кочерган М. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов. К., 1997.

¹⁴ Там само. С.393.

торазового використання двох мов (двох планів вираження), оскільки його мовленевий апарат здатний вже значною мірою автоматично переключатися на потрібний код. Відбувається закріплення в пам'яті цієї відповідності, що вже здебільшого відзначається стійкістю і не сприймається як різниця в межах близькоспоріднених мов”¹⁵. М.Кочерган наголошує на тому, що назва “Словник “фальшивих друзів перекладача” – нетермінологічна і неповно розкриває призначення словника, орієнтуючи його виключно на прикладну сферу перекладу.

Будь-яка лексикографічна праця повинна мати свої принципи та критерії відбору лексем. Це стосується і словника міжмовних омонімів. Постає питання, якою повинна бути зовнішня подібність і внутрішня (змістова) відмінність лексем, щоби їх вважати міжмовними омонімами і на цій підставі заносити в словник. За Кочерганом – це насамперед повні (абсолютні) омоніми, тобто лексичні одиниці двох мов, значення яких повністю не збігаються, і часткові (відносні) омоніми, до яких належать пари, що різняться або деякими з основних значень, або переносними значеннями чи деякими основними і переносними значеннями¹⁶.

Важливим, на наш погляд, є те, що в словнику М.Кочергана достатньо уваги надається омонімічним парам, що однакові за значеннями, проте відрізняються відтінками значень (наприклад, загальне – спеціальне, стилістично нейтральне – стилістично забарвлене тощо).

Словник призначений широкому загалу, і в цьому його велике прикладне значення. Автор теж підтримує ідею створення порівняльного словника слов'янських мов, в якому міжмовній омонімії було б відведено належне місце. Гадаємо, що цей задум буде підтриманий лексикографами України.

Інший український лексикограф – В.Дубічинський – працює над створенням багатомовних навчальних словників так званих лексичних паралелей. Саме так він пропонує називати “зовнішньо усно/письмово подібні лексеми рідної та іноземної мови (ЛП)”¹⁷. Він теж вважає доцільним відмовитися від терміна “фальшиві друзі перекладача”, мотивуючи це його графічною громіздкістю та метафоричністю. На його думку, у вітчизняному мовознавстві не розділяються “фальшиві друзі” – лексеми та “фальшиві друзі” – ЛСВ (лексико-семантичні варіантами), які В.Дубічинський у запропонованій ним термінологічній системі відповідно називає фальшивими ЛП (лексичними паралелями) та ідіолексемами. Крім того, лексикограф ділить ЛП на неповні та повні. Про перші з них йдеться у випадку збігу одних і неспівпадіння інших значень (ЛСВ) зовнішньо схожих лексем порівнюваних мов. Ті лексико-семантичні варіанти неповних ЛП, що однакові за значенням, автор називає інтерлексемами, тобто інтернаціональними значеннями слова, а специфічні ЛСВ, які відображають національно-культурну своєрідність лексеми – ідіолексемами.

Повними лексичними паралелями харківський лінгвіст В.Дубічинський називає зовнішньо подібні лексеми двох чи більше мов з повним збігом семантичних структур або єдиним значенням, яке співпадає. Більше того, повні та неповні лексичні

¹⁵ Кочерган М. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов. С.393.

¹⁶ Там само.С.394.

¹⁷ Дубичинский В. Проспект учебного словаря лексических параллелей // *Vocabulum et vocabularium* 1998. Выпуск 5. С.174.

паралелі В.Дубічинський відносить до інтернаціональних слів, бо вважає, що інтерлексеми – це зовнішньо схожі лексичні одиниці різних мов, в семантичній структурі яких збігається хоча б одно із значень.

Поняття “лексичні паралелі” автор діалектично об’єднує в загальну термінологічну систему поряд з такими традиційними концептами як “інтернаціоналізми”, “фальшиві друзі перекладача”, “міжмовні омоніми”, “міжмовні пароніми”. Водночас він вважає, що запропоновані ним терміни (особливо в лексикографічному описі) найкраще показують як формальну за змістом близькість мов, так і їх національно-культурну своєрідність, а також акцентують увагу на можливих інтерфераційних помилках¹⁸.

Можна погоджуватися чи ні з різними термінологічними підходами до такого цікавого мовного явища, яке більшість лінгвістів називає омонімією, автор ж даної статті, розглядаючи його в системі двох мов, схиляється до терміну “міжмовна омонімія”. З кожним роком зростає потреба в контрастивних дослідженнях мов як у наукових, так і в дидактичних цілях. Саме тому після доволі детального опису “Словника російсько-українських міжмовних омонімів” М.Кочергана, його точки зору щодо дефініції міжмовних омонімів, а також порівняння її з поглядами В.Дубічинського хотілося б перекинути місток до перспектив розвитку української лексикографії в напрямі укладання словників міжслов’янських омонімів. Адже в нашій молодій незалежній державі гостро стоїть проблема створення словників різного типу, в тому числі словників міжмовних омонімів, вихідною для яких була б українська мова. Автор статті робить спробу укласти словник чесько-українських омонімів, бо переконана, що жоден, навіть найбільший словник, не спроможний показати різницю та подібність міжмовних омонімів. Аналіз існуючих словників міжмовних омонімів (“фальшивих друзів перекладача”) дав підстави для висновку, що з кожного слід вибрати те, що дасть змогу найбільш повно помістити наявні чесько-українські міжмовні омоніми, яких у двох генетично споріднених мовах є чимало, орієнтуючись насамперед на літературну мову, але не оминаючи й діалектизмів та часто вживаних науково-технічних термінів, стилістично забарвлених лексем. Словник може використовуватися для типологічних та порівняльно-історичних досліджень в галузі лексичної семантики української та чеської мови. Але така праця була б корисною не лише науковцям, викладачам та перекладачам, а й широкому колу людей, які цікавляться чеською мовою на побутовому рівні. Видання такого словника зробить певний внесок у розвиток слов’янського мовознавства, а також у справу зміцнення та розширення стосунків між Україною та Чехією.

Лідія КИЦИЛА

¹⁸ Дубичинский В. Проспект учебного словаря лексических параллелей // *Vocabulum et vocabularium* 1998. Выпуск 5. С.176.

Scholze D. STAWIZNY SERBSKEHO PISMOWSTWA. 1918–1945.**Budyšin, 1998.**

Серболужицька література – складова частина європейського культурного процесу. Ще у 1844 р. у своїй широковідомій праці про лужицьку літературу І.Срезневський передбачав розквіт літературного життя у Сербській Лужиці у майбутньому: “... Література лужицького народу, – писав він, – все більше розквітає своїм скромним, але чудовим цвітом”. Низка студій про серболужицьку літературу, авторами яких були такі видатні славісти, як І.Срезневський, О.Піпін, а згодом А.Фрінта, Я.Махал, Й.Пата, Й.Голомбек, Д.Дорошенко, Р.Єнч, П.Новотний, Ю.Млинк, К.Лоренц та ін., переконливо засвідчує той незаперечний факт, що лужицька література поступово вийшла на європейську літературну арену.

Кожне нове дослідження, присвячене лужицькій літературі, приносить нові докази життєздатності літератури найменшого слов'янського народу, його художніх здобутків. Нова монографія відомого вченого-славіста Д.Шольце відхиляє завісу над одним із малодосліджених періодів розвитку лужицького красного письменства.

У 1994 р. лужицькі літературознавці у будишинському видавництві “Домовіна” опублікували збірник студій, котрі ознайомили наукову громадськість з основними рисами розвою лужицької словесності у повоєнний період – у 1945–1990 рр. (Přinoski k stawiznam serbskeho pismowstwa lět 1945–1990. Budyšin, 1994.). Дещо в “тіні” у сучасному лужицькому літературознавстві залишився літературний розвиток у Лужиці 20–30-х років. Саме цю “прогалину” успішно заповнила монографія Д.Шольце, яка нещодавно вийшла у видавництві “Домовіна”.

Автор монографії на багатому документальному і фактичному матеріалі розкрив специфіку літературного процесу у Лужиці у міжвоєнне двадцятиліття. Цінність видання полягає насамперед у тому, що в ньому читач знаходить не лише детальний аналіз творчості провідних лужицьких письменників цих років, а й відкриває для себе широку панораму політичного і культурного життя Лужиці у цей складний і суперечливий час для країни, що дає змогу глибоко осмислити розвиток лужицької літератури у цей період.

Книга відкривається розділом, присвяченим громадсько-політичній ситуації в Лужиці у міжвоєнні роки на тлі тогочасного суспільно-політичного життя у Німеччині.

У стислому за обсягом розділі (с.11–16) викладена драматична історія слов'янського населення Лужиці у 20–30-ті роки. Саме у цей час відбулися значні зміни у суспільному та духовному житті слов'янської меншини у Німеччині: за цей короткий відрізок своєї історії Лужиця пройшла шлях від деякого послаблення германізаторської політики офіційних властей на початку 20-х років до повної заборони лужицького політичного і культурного життя у 1937 р. у третьому рейху, про що красномовно свідчить документ, наведений автором у книзі: звернення голови “Домовіни” П.Недо до лужицької громадськості у зв'язку з заборонаю лужицьких національних організацій.

З першим розділом тісно пов'язаний огляд культурного життя в Лужиці (“Ситуація в Лужицькій культурі”, с.17–29). У цьому розділі автор детально аналізує громадсько-культурні та просвітницькі організації та товариства Лужиці, характеризує театральне та музичне мистецтво, оглядає здобутки лужицького малярства тощо. Таким чином, вступні розділи вводять читача в широке коло суспільно-громадського та мистецького життя в Лужиці, життя, сповненого нелегкої боротьби лужичан за збереження своєї національної та культурної ідентичності і самобутності.

У наступному розділі (“Літературне життя”, с.30–54) Д.Шольце не лише подає загальну характеристику ситуації на лужицькій літературній ниві, а й розкриває значення видавництва, преси, письменницьких об'єднань, національних товариств (у тому числі й за межами Лужиці), котрі сприяли становленню і розвитку новітньої національної літератури у Лужиці. Окремо у цьому розділі виділений огляд взаємин лужицької літератури з іншими національними літературами, а також аналіз літературознавчих наукових досліджень та критики (наприклад, діяльність “Матиці Сербської”, окремих науковців тощо).

Таким чином, у трьох перших розділах розкриті основні фактори розвитку громадсько-суспільного та культурного життя в Лужиці між двома світовими війнами. Автору вдалося у стислій формі розкрити великий фактичний матеріал, оглянути основні явища в історії лужицького національного і духовного життя, зосередити увагу на найважливіших фактах літературного і мистецького розвитку і тим самим підготувати читача до пізнання загальної картини розвитку літературного процесу у Лужиці 20–30-х років.

У розділі “Видатні поети і письменники епохи” (с.55–122) досліджується творча спадщина найвидатніших лужицьких письменників, котрі активно творили в ті роки – Я.Лоренца-Залеського, М.Навки, Я.Скали, Р.Домашки, О.Віцязя, М.Кубашець, Ю.Велі, Я.Лайнерта, Й.Новака, М.Новака-Нехорнського, Ю.Хежки. Кожному з них у розділі присвячений монографічний літературний портрет, в котрому досліджується життєвий і творчий шлях письменника. В сучасному лужицькому літературознавстві це перша спроба такого детального аналізу літературної спадщини провідних лужицьких авторів міжвоєнного двадцятиліття. У портретах-нарисах Д.Шольце концептуально по-новому оцінює художню спадщину видатних лужицьких майстрів слова, відкидаючи традиційне ідеологічне нашарування. Нариси-портрети вирізняються як глибоким проникненням дослідника у творчу лабораторію письменника, так і чудовою обізнаністю з творчим доробком лужицьких літераторів, з призабутими фактами лужицької літературної історії тощо. Дохідливий, а подекуди есеїстичний стиль викладу матеріалу робить працю Д.Шольце своєрідним путівником по заплутаних, а іноді й призабутих стежках лужицької літературної історії 20–30-х років. На наш погляд, особливо вдалим у монографії є літературні портрети Я.Лоренца-Залеського, М.Навки, М.Кубашець, М.Новака-Нехорнського Ю.Хежки. В авторській інтерпретації у цих нарисах-портретах по-новому зазвучали штучно в минулому “приглушені” тони їхньої творчої біографії. Новий ракурс прочитання творчої спадщини провідних письменників Лужиці важливий ще й тому, що твори саме цих авторів були не лише класичним еталоном для лужицької літератури, а й дороговказом у розвитку національного літературного процесу.

У читача, безумовно, викличе інтерес розділ “Інші автори” (с.189–218), в котрому розповідається про письменників менш відомих (особливо іноземному читачеві), які іноді залишалися поза увагою літературознавчих досліджень. Приваблює структура

розділу – стислі портрети-нариси, що дає змогу безпосередньо познайомитися з творчим доробком кожного автора.

Наступний розділ (“Наймолодша генерація тридцятих років”, с.219–227) знайомить з лужицькими авторами, котрі у 30-х роках робили перші кроки в літературі. Серед них Д.Шольце називає і тих, хто згодом очолив лужицьку літературу, ставши її головними репрезентантами перед вітчизняним і міжнародним читачем (Ю.Брезан, А.Навка та ін.).

На особливу увагу заслуговують розділи, присвячені лужицьким публіцистам і “народним” авторам (“Публіцистика за межами сербської Лужиці”, “Народне письменство” с.228–237). У деяких літературах (наприклад, у чеській) ще у минулому столітті виступали автори-аматори (поети, хроністи тощо), які своєю діяльністю зробили певний внесок у розвиток національної літератури. Цьому специфічному літературному явищу (часто зовсім не дослідженому) присвячено декілька цікавих сторінок у монографії Д.Шольце. Введення цих фактів у лужицький літературний процес, на нашу думку, дасть поштовх для детальнішого вивчення цього непересічного явища.

Останній розділ книги Д.Шольце коротко інформує про трагічні для духовного життя Лужиці 1937–1945 рр., коли політичне, громадське, освітнє і культурне життя в Лужиці було повністю придушене. Грунтовні “Висновки” (с.241–248) завершують книгу Д.Шольце. Вдало підібрані ілюстрації (копії документів, портрети тощо) збагачують та унаочнюють текстовий матеріал монографії.

Книгу Д.Шольце, на нашу думку, доцільно перекласти слов'янськими та німецькою мовами, що сприяло б ширшому ознайомленню читацького загалу з малодослідженим етапом у розвитку лужицької літератури. У новому виданні монографії Д.Шольце було б доречно дещо збільшити розділ про взаємини і контакти лужицької літератури з літературами інших народів (зокрема слов'янськими і німецькою), скласти покажчик художніх творів, про які йшлося у монографії.

Видавництво “Домовіна” зробило добру і корисну справу, опублікувавши монографію Д.Шольце, оскільки “голод” на подібні видання сьогодні відчувається у славістичній науці, і це природно, адже сорабістика лише у повоєнні роки у повному обсязі увійшла у слов'янознавство як важлива і невід'ємна його складова частина.

Володимир МОТОРНИЙ

ПЕРШЕ ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ГАНДРІЯ ЗЕЙЛЕРА

У 1972 р. розпочалося видання найповнішого зібрання творів відомого серболужицького поета Гандрія Зейлера (1804–1872) – засновника серболужицької класичної поезії, записувача фольклору, композитора, автора граматики верхньолужицької мови, організатора шкільної справи, редактора періодичних видань.

Ідея створення подібного видання виникла ще наприкінці XIX ст. Саме тоді (протягом 1883–1891 рр.) під редакцією лужицького діяча культури, професора А.Муки – відомого в Європі вченого-філолога й етнографа – та за сприяння лужицьких студентів в Будишині (нім. Бауцен) побачили світ чотири томи “Зібраних творів Гандрія Зейлера” (“Handrija Zejlerja zhromadžene spisny”), в яких твори Г.Зейлера представлені

в обробці А.Муки, який на власний розсуд відкорегував їх орфографію. З незалежних від видавців причин, зібрання залишилось неповним.

У ХХ ст. збірка поезій Г.Зейлера вперше побачила світ лише у 1954 р. Її видали відомі лужицькі письменники Ю.Брезан та М.Новак-Нехорнський. У 1966 р. добірку творів Г.Зейлера підготував відомий поет та вчений-літературознавець К.Лоренц. Але сучасного читача, особливо того, який підходив до вивчення творчої спадщини Г.Зейлера з наукової точки зору, не могло задовільнити ані видання 1883–1891рр., адже для нього важливо було б знати, як писав сам автор і яку роль відіграло це у становленні та розвитку верхньолужицької літературної мови; ані пізніші збірки, оскільки вони були неповними. Ймовірно, це і стало однією з причин того, що в середині 60-х років, на VI Федеральному конгресі Домовіни – політичної організації лужицьких сербів – було вирішено видати повне зібрання творів Г.Зейлера. У 1968 р. секретаріат Домовіни та народне видавництво “Домовіна” звернулися до лужицької громадськості з проханням допомоги в пошуках досі не виявлених документів і відомостей про поета.

Структуру видання визначили завдання, викладені видавцями (Люцією Гайнец та видавництвом “Домовіна”) у передмові до зібраних творів Гандрія Зейлера. Найголовніше з них – якнайповніше представити творчість письменника широкому колу читачів. Спираючись на зібрання під редакцією А.Муки, видавці значно розширили і доповнили його новими матеріалами і документами. Професор Люція Гайнец, відома і за межами Лужиці вчена-літературознавець, здійснила величезну роботу в пошуках необхідних матеріалів та їх відбору. При укладанні були використані архівні документи, матеріали Матиці Сербської, дописи Г.Зейлера в рукописну “Сербську газету Лейпцизького лужицького проповідницького товариства” (“Serbska Nowina Lipsčanskeho Łužiskeho předarskeho towarstwa”), рукописна збірка народних і авторських пісень, яку Г.Зейлер завершив у 1840 р. (“Rukopis wumělskich a ludowych basnjow, zdžěla z notami – dokónčeny a z registrom wuhotowany wot Handrija Zejlerja wokolo 1840”), матеріали рукописної антології “Збірка лужицьких віршів” (“Zběrka serbskich basnjow”), підготованої до друку священиком, культурологом Г.А.Кригаром, та збірки “Лужицькі пісні – зібрані в 1835–1837 рр.” (“Serbske pěsnički – zhromadžene w l. 1835–1837”) також священика, письменника Ю.Е.Веляна. До рукописних джерел слід долучити також нотні та текстові рукописи “Пір року” (“Počasow”), збережені у творчій спадщині лужицького композитора К.А.Коцора.

У зв’язку з тим, що орфографічні норми епохи Г.Зейлера значно відрізняються від сучасних, усі тексти приведено у відповідність з нормами сучасної верхньолужицької літературної мови (на основі правописної реформи 1948 р.), при цьому морфологічні, синтаксичні, стилістичні та лексичні особливості мови поета збережені.

Крім передмови, збірку відкриває вступна стаття Л.Гайнец “Гандрій Зейлер” (“Handrij Zejler”), в якій дається вичерпна інформація про його життя та творчість, і хронологічна таблиця “Поет та його час” (“Basnik a jeho doba”). Кожний том доповнюють коментарі, в яких аналізуються особливості тих чи інших творів, публікуються варіанти, наведені А.Мукою або виявлені в рукописах чи інших джерелах, список умовних скорочень.

За 26 років побачило світ сім томів (I – 1972 р., II – 1975 р., III – 1977 р., IV–1982 р., V – 1984 р., VI – 1987 р., VII – 1966 р.), в котрі, крім поезії, увійшла й публіцистика.

Перші два томи об'єднують ліричні твори Г.Зейлера під загальною назвою "Вірші і пісні" ("Basnje a pjesnje"), подані у хронологічному порядку, третій – балади і легенди, цикли "Джмелі та оси" ("Čmjeļu a wosy") та "Ганс Вучба" ("Hans Wučba"), четвертий – відомі цикли "Пори року" ("Počasy") і "Лужицьке весілля" ("Serbski kwas"). П'ятий том охопив байки, написані прозою та віршами, а також афоризми та епіграми. В шостому томі віршами в старовинних розмірах, хоралами і духовними піснями представлено лірику, а також віршовані фрагменти та лібрето. Сьомий, останній, том повного видання творів Гандрія Зейлера знайомить читача з публіцистикою, листуванням, віршами і піснями німецькою мовою, перекладами. Завершує цей том, як і ціле видання, заключне слово Л.Гайнец.

Отже, вважаємо, що опублікуванням повного зібрання творів Гандрія Зейлера видавництво "Домовіна" зробило велику справу, оскільки за змістом, науковим апаратом і детальними примітками ця збірка наближається до вимог академічних видань. А таких у верхньолужицькій літературі, за винятком зібрання творів Я.Барта-Чішинського, майже немає. Отже, інтерес і подив, які викликає це видання серед широкої славистичної громадськості, є небезпідставними й добре зрозумілими.

*Світлана АДАМЕНКО,
Оксана ЛАЗОР*

ЛУЖИЦЬКІ СЕРБИ. Посібник з народознавства.

За ред. В.Моторного та Д.Шольце.

Львів–Будишин, 1997.

Суспільний розвиток і культурно-мистецьке життя серболужицького народу протягом усіх повоєнних десятиліть привертало увагу українських учених-славистів – лінгвістів, етнографів, фольклористів, літературознавців. У цей час українсько-лужицькі культурні взаємини набули інтенсивного характеру. Чималу роль у їх розвитку відіграла кафедра слов'янської філології Львівського університету, зокрема її довголітній завідувач – професор К.К.Трофимович (1923–1993). Останніми роками до вивчення серболужицької проблематики долучилися історики. Інститут славистики Львівського університету встановив активні наукові контакти з Сербським інститутом у Будишині (Бауцені, ФРН) – основним науковим осередком лужичан. Результатом спільних зусиль і стала рецензована праця, видана як посібник з народознавства, призначений для студентів-славистів, а також для широкого читацького загалу.

У написанні посібника (обсягом 15 обл.-вид. арк.) взяли участь 17 науковців, з них шість – з Львівського університету, решта – з Сербського інституту. Завдяки вдало обраній структурі праці, зібраному в ній обширному фактичному матеріалу перед читачем доволі повно розкривається становище серболужичан у минулому й тепер: окремі розділи висвітлюють їхню історію, сучасне громадсько-політичне, культурне та релігійне життя, дають характеристику мови, культурного розвитку. Завершується посібник розділом про українсько-лужицькі зв'язки протягом останніх півтора століття.

Особливу увагу привертає нарис історії серболужичан (автор В.Чорній). Треба зазначити, що кілька поколінь серболужицьких дослідників, починаючи з XVIII ст., плідно працювали над відтворенням історії свого краю, свого народу. Певним підсумком багатолітніх досліджень стала чотиритомна “Історія сербів”, видана лужицькою та німецькою мовами в 1974–1979 рр. Українські дослідники, зосередивши увагу на вивченні лужицькосербської мови, фольклору, літератури, досі мало займалися проблемами історії лужичан. За останні десятиліття було опубліковано кілька статей, нещодавно захищено кандидатську дисертацію про національний рух лужицьких сербів у 1945–1949 рр. (О.С.Проневич, Харків). Цим доробок наших істориків фактично й обмежувався. Тож стислий (близько 50 сторінок), але місткий виклад історії лужичан, поданий у посібнику, суттєво розширить знання українського читача про споріднений слов’янський народ. Позитивною рисою історичного нарису є прагнення автора стисло віддзеркалити всі аспекти життя серболужичан протягом століть – економічні, соціальні, політичні, культурні, релігійні та ін.

З нарису випливає, що у серболужичан, предки яких входили до південної групи полабських слов’ян, уже в VII ст. формувалися ранні державні утворення у формі союзів племен. А починаючи з X ст. і до 40-х років XX ст. історія лужичан сповнена боротьби проти німецької агресії, колонізації, проти насильницької германізації, багатовікових спроб позбавити сербський народ його мови, народних звичаїв, історичної пам’яті. Як зазначає автор, німецькі правителі, утверджуючи своє панування, запроваджували у Лужиці феодальні порядки, насаджували християнство латинського обряду, витіснили з громадського життя слов’янську мову.

На конкретному фактичному матеріалі В.Чорній показав вплив ідей Реформації та гуманізму, а згодом – Просвітництва на пробудження національної свідомості лужичан. Саме тоді створювалась писемність, а 1574 р. вийшла друком перша книжка серболужицькою мовою – катехізис. Створювалися, хоч і в дуже обмеженій кількості, школи, інші культурно-освітні осередки, за допомогою яких патріотичні сили намагалися спинити асиміляцію. Все це підготувало ґрунт для зародження в перші десятиліття XIX ст. культурно-національного руху, який з 30-х років охоплює дедалі ширші кола серболужичан. Відзначено роль романтизму в самоусвідомленні лужицьких сербів (як і інших слов’янських народів). Охарактеризовано діяльність Я.А.Смолера – одного з ідейних натхненників і провідних діячів лужицького національного відродження. В.П.Чорній простежив також посилення серболужицького національного руху в 60–70-х роках XIX ст., вихід його за мовно-культурні межі і поступову політизацію. Своєрідною відповіддю на це німецьких властей була нова хвиля наступу на права серболужичан на зламі XIX–XX ст.

Автор приділив увагу спробам сербів добитися незалежності Лужиці після поразки Німеччини у Першій світовій війні, показав їхні намагання винести це питання на міжнародну арену зверненням до Паризької мирної конференції, а також до новопосталої Чехословацької держави (чехи завжди підтримували лужицький національний рух). Хоча ці кроки успіху й не мали, все ж в умовах Веймарської республіки лужичани вибороли певний мінімум прав для розвитку свого національного життя. Однак уже в перші роки нацистського режиму всякі прояви культурно-національного життя лужичан були ліквідовані, їхні громадські та освітні організації розпущено, серболужицька мова заборонена.

Маловідомий українському читачеві матеріал подає автор щодо серболужицького питання після краху Третього рейху, в 1945–1947 рр. Як і після Першої світової

війни, були відроджені центри сербського руху – Лужицький національний комітет, громадсько-культурна організація “Домовіна”. У зверненнях до радянського уряду, радянських окупаційних властей вони запропонували різні проекти самовизначення Лужиці: відокремлення її від Німеччини і приєднання до Чехословаччини; створення окремої Лужицької держави під протекторатом СРСР та інших слов’янських країн або принаймні утворення Лужицької автономної землі у складі Німеччини. Ці плани, однак, виявилися нездійсненними.

Попри це радянська окупаційна влада, а після 1949 р. – уряд Німецької Демократичної Республіки протягом сорокалітнього існування останньої проводили загалом сприятливу для лужичан національну політику. Разом з тим їх громадське і культурне життя було затиснене в ідеологічні рамки комуністичного режиму, лужицькі організації, зокрема “Домовіну”, було у відповідний спосіб реорганізовано, інші припинили існування. Незважаючи на наявність шкільництва, преси, культурних установ, під кінець існування НДР кількість серболужицького населення (67 тис. чол.), порівняно з 50-ми роками, зменшилась удвічі.

У наступному розділі роботи (автори Л.Ела, В.Моторний і М.Вальде) дається характеристика сучасного становища лужичан – після об’єднання Німеччини в 1990 р. Наведено конституційні та законодавчі акти, що закріплюють національно-культурні права лужицьких сербів, висвітлено сучасний стан сербських громадських та культурно-освітніх закладів. “Загалом з часу об’єднання Німеччини, – зазначають автори, – громадське, наукове і культурне життя серболужичан сильно змінилось у напрямі його пристосування до реалій західного демократичного суспільства, коли держава, надаючи нацменшинам певні правові гарантії і фінансову підтримку, не бере на себе ніякої відповідальності за їх самобутній розвиток, а дає змогу займатися цим громадськості” (с.76). Іншими словами, все залежить від самої національної меншини, від її здатності уберегти себе від повної асиміляції.

Загалом же щодо перспективи подальшого розвитку лужичан як етносу, то прогноз авторів книги доволі песимістичний: підкреслено (с.22), що збереження самобутності цього народу в умовах швидких і невідворотних економічних і соціальних змін стає дедалі проблематичнішим і зарадити цьому якоюсь мірою може лише наполеглива громадсько-культурна праця, спрямована на зміцнення національної самосвідомості сербів.

З розділу “Мова лужицьких сербів” (автори Г.Єнч та Л.Ела) читач довідується про основні віхи та особливості розвитку серболужицької мови. Внаслідок дуже своєрідних історичних умов у Лужиці не склалось єдиної літературної мови. З кінця XVII ст. відбувався процес становлення двох лужицьких літературних мов (верхньої та нижньої). Читачів відповідно зацікавить характеристика непростой лінгвістичної ситуації в сучасній Лужиці. (До розділу включено інформативну таблицю “Використання лужицької мови її носіями”). Складена на підставі соціологічних досліджень, таблиця дає можливість дізнатися про сфери застосування лужичанами рідної мови в різних регіонах і різними віковими групами населення. Виявляється, що найбільш активними носіями серболужицької мови є люди старшого віку. В посібнику відзначається білінгвізм лужицьких сербів, приблизно 90% з яких володіють німецькою мовою. Що ж стосується німців, які проживають в цьому регіоні, то заледве 2% з них знають мову своїх слов’янських сусідів. У сільській місцевості цей відсоток може бути дещо вищим (с. 98). Загалом же серболужицька мова є мовою спілкування в родині, в лужицьких громадсько-культурних товариствах, а частково – і в офіційній сфері (переважно у Верхній Лужиці).

Закономірно важливе місце посідає у рецензованій праці розділ про етнографію, фольклористику (автори С.Гозина, І.Келлерова) та звичаєвість лужичан (М.Вальде). Простежується історія розвитку лужицького народознавства: від “шкільних книг”, виданих гуманістами, до сучасних наукових розвідок. Виклад пожвавляють уривки з творів лужицьких етнографів, завдяки чому краще пізнаються (бодай фрагментарно) народні звичаї та побут лужичан. Цікавими є карти-схеми народної архітектури та народної ноші в Лужиці (хоча підписи-пояснення можна було перекласти українською мовою). Не зовсім логічним видається вміщення підрозділу “Лужицька звичаєвість” після підрозділу про діяльність лужицьких етнографів та фольклористів. Очевидно, дане дослідження значно виграло б, якщо б матеріал, що стосується розвитку серболужицької етнографії та фольклористики, був розглянутий у розділі, в якому йдеться про науку, а в даному розділі з красномовною назвою “Духовна культура серболужичан” містилась систематизована розповідь про побут, звичаї, обряди, народні строї, ужиткове мистецтво, етнопедагогіку тощо.

Найоб’ємнішим (понад 100 с.), багатогранним є розділ про культуру серболужичан (В.Моторний, Л.Елла, О.Лазор, С.Адаменко, Д.Шольце, Д.Кобела, М.Мерчінова, М.Фелькель, Г.Рихтар, Т.Брук). У ньому ґрунтовно висвітлюється питання розвитку шкільництва та освіти, науки, літератури, театру, музики, образотворчого мистецтва, преси, телебачення та радіо, кіномистецтва. Особливо ґрунтовними є нариси, присвячені літературі та театру. В них наведено обширний матеріал, який віддзеркалює усі грані літературного і загалом культурного життя серболужичан. Можна тільки пошкодувати, що недостатньо рельєфно простежено вплив на серболужицьку культуру поступових європейських ідей та художніх методів.

Особливий інтерес для українського читача становить розділ “Культурні діалоги” (В.Моторний, М.Гнатюк, М.Фелькель, О.Лазор), в якому висвітлюється історія культурних, наукових та літературних контактів серболужичан з Україною та українців – з Лужицею. Цілком закономірно, що написали його вчені Сербського інституту та Львівського державного університету ім. І.Франка, які докладають чимало зусиль, щоб культурні взаємини між нашими народами ставали дедалі пліднішими.

До посібника додаються “Вибрана бібліографія” (В.Моторний, Ф.Шен), географічний покажчик (О.Лазор, Ф.Шен) та іменний покажчик (О.Лазор, С.Адаменко), які ще більше розширюють коло інформації, пропонованої виданням. Однак, на нашу думку, до географічного покажчика можна було внести також звичні для українського читача топоніми, що використовуються для позначення міст на географічних мапах.

Загалом колектив львівських та будишинських авторів підготував цікаву і потрібну працю.

Заслуговує бути відзначеним також художнє оформлення книги. Вона бездоганно відредагована (що на нинішні часи становить радше приємний виняток, аніж правило), гарно видана. Кожна сторінка її, починаючи від обкладинки, несе інформацію про серболужицький народ, його побут і культуру. Цей з любов’ю зроблений посібник допоможе кожному, хто зацікавиться минулим та сьогоденням серболужичан, знайти відповідь на багато складних питань; він є ще одним кроком у зміцненні українсько-серболужицьких контактів. Хоча видання адресоване насамперед студентам-славістам (історикам та філологам), воно, безумовно, знайде широке коло зацікавлених читачів.

*Геннадій КИПАРЕНКО,
Алла ТАТАРЕНКО*

ЕТНОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД ДО ІСТОРІЇ БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ

Friedman F. *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation.* – Boulder (Colo.), Oxford: Westview Press, 1996. XVI+288 p.

Bataković D.T. *The Serbs of Bosnia & Herzegovina: History and Politics.* – Paris: Dialogue, 1996. 156 p.

Наприкінці ХХ ст. відбулось небагато трагічних подій, які б вразили світову громадськість сильніше, ніж конфлікт у колишній Югославії, що розпочався у 1991 р. і видається ще далеким від свого завершення. Більше того, мабуть жодній із них не присвячено такої великої кількості телевізійних репортажів і газетних статей, підготовлених журналістами, політологами, економістами й істориками – з тенденцією інтерпретувати історичне минуле головним чином з позицій сучасності. Особливо це характерно для Боснії і Герцеговини. Важко позбутися вражень і напівміфічних уявлень, створених публікаціями авторів, котрі, прагнучи зрозуміти основні причини кривавої боснійської кризи, зазвичай схильні виокремлювати ті історичні події і явища, які вважають визначальними щодо домінуючих короткочасних політичних міркувань. Як наслідок, історичний ландшафт Боснії та Герцеговини в багатьох працях, написаних з точки зору тих, хто в даний момент приймає важливі політичні рішення або впливає на їх прийняття, постає не лише фрагментарним і однобічним, а й, що особливо небезпечно, дуже спотвореним.

У міру того, як запропоновані мас-медіа оцінки і тлумачення містили дедалі відвертіший виклик професійним історикам, перед ними поставало питання: а як у концептуальному плані написати історію Боснії та Герцеговини? Справу ускладнювала фактична відсутність узагальнюючих праць з цього предмету в англійській історіографії (натомість у старі теорії югославських авторів вже майже ніхто не вірив). Невелика кількість гідних уваги винятків, до яких передусім відносяться глибоко наукові й аналітичні монографії Дж.Файна, Р.Донія і П.Шугера, не могла замінити синтетичного дослідження з викладом загальної схеми розвитку регіону¹. Присвячені окремим, хоча й важливим, проблемам і періодам боснійської історії, вони не наводили переконливих аргументів на користь того чи іншого принципу історичної нарації.

Історики опинилися перед альтернативою: який з двох поширених в історіографічній практиці підходів до висвітлення історії обрати – територіальний чи етноцентричний. У першому випадку їхнє завдання зводилося б до опису подій, що відбувалися на географічному терені нинішньої Боснії та Герцеговини, або були пов'язані з ними; у другому – полягало б у викладі тих самих подій, але вже з точки зору існування певного етносу та довоколишніх впливів на нього. Територіальний підхід знайшов своє методологічне обґрунтування у теорії мультикультуралізму (тобто можливості мирного співіснування і взаємодії різних культур та етносів на певній території) і спочатку був широко популярним серед англійських дослідників минулого

¹ *Fine J.V.A.* The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries. Boulder (Colo.), 1975; *Donia R.J.* Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878–1914. Boulder (Colo.), 1981; *Sugar P.F.* The Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918. Seattle (Wash.), 1963.

Боснії. Його вплив доволі помітний у працях Дж.Файна і Р.Доніа, Н.Малколма², що пояснюється не лише розвитком власне наукових потреб, а й суспільно-політичною актуальністю мультикультуралізму як виразника більш плюралістичного погляду на національність у західних поліетнічних державах³. В основі тенденції розглядати історію Боснії та Герцеговини як результат взаємодії різних культур лежить ліберальне ставлення європейської і американської громадськості до деструктивного характеру етнічних конфліктів та приховане очікування культурної асиміляції менших етносів у ширші національні спільноти. Додатковий поштовх до поширення ця тенденція отримала, коли антропологи-антиесенціалісти вдалися до деконструкції самої етнічності, оголосивши усі етнічні спільноти глибоко поділеними та піддавши сумніву обов'язковість етнічної ідентичності, котра часто перебуває у затінку інших (родових, релігійних, класових, регіональних) ідентичностей⁴.

Загострення міжнаціональних протиріч, війна і масові етнічні чистки у Боснії та Герцеговині змусили західних вчених істотно переглянути своє ставлення до цих інтелектуальних схем. Як зазначає Франсін Фрідмен, автор одного з досліджень, яке стало об'єктом нашої уваги, вивчати історію боснійських мусульман вона розпочала з чисто наукового інтересу і задовго до розпаду Югославії. «Та під впливом міжнародних подій мене охопила розгубленість, що внесло корективи у порядок денний дослідження», – зізнається історик. «Мало того, що боснійські мусульмани стали своєрідним афоризмом нещастя у міжнародному масштабі, вони перебувають під загрозою перетворення на безпритульний народ»⁵. Слід додати: внаслідок конфлікту не лише мусульмани, а й серби і хорвати Боснії та Герцеговини опинилися перед реальною небезпекою фрагментації і навіть повного знищення, а застосування новomodних концепцій могло лише пришвидшити їхню політичну загибель. Тому звернення частини дослідників до «нового старого» етноцентричного підходу (незважаючи на те, що жанр національної історії мало не ровесник історичної науки загалом, термін «етнічність» у сучасній історіографії, як, зрештою, і в соціальних науках, з'явився порівняно недавно – у 60–70-х роках ХХ ст.⁶) не можна вважати випадковим.

Хоча доля боснійсько-мусульманського населення є головним сюжетом монографії Ф.Фрідмен, у ній принагідно розкривається ще одна своєрідна субтема: зростання ваги етнічності в міжнародних справах та її реалізація на сучасному етапі. Запропонований американською дослідницею рівень аналізу не залишає сумнівів стосовно її прагнення не просто написати черговий наратив, а створити власну науково обгрунтовану схему історії цієї нації, котра пояснила б сучасну ситуацію та накреслила перспективи для майбутнього. Історично, на думку Ф.Фрідмен, поняття етнічної групи має дещо інше значення, аніж поняття нації, та передує йому⁷. Проте у спеціальних розвідках чіткого поділу між ними не існує, допускається навіть внутрішня спорідненість як на теоретичному, так і емпіричному рівнях⁸. З-поміж інших найбільш прийнятною у праці визнається запропонована соціологом П.Брассом дефініція етнічності як «особистісного самоусвідомлення» з елементами репутації і пре-

² Donia R.J., Fine J.V.A. Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed. London, 1994; Malcolm N. Bosnia: A Short History. London, 1994

³ Rex J. Multiculturalism in Europe and America // Nations and Nationalism. 1995. Vol.1. № 2. P.246–250.

⁴ Ethnicity / Ed., by J.Hutchinson, A.D.Smith. Oxford; New York, 1996. P.12.

⁵ Friedman F. The Bosnian Muslims: Denial of a Nation. Boulder (Colo.); Oxford, 1996. P.XI–XII.

⁶ History and Ethnicity / Ed., by E.Tonkin., M.MacDonald, M.Chapman. London, 1989. P.11–17.

⁷ Friedman F. The Bosnian Muslims... P.2.

⁸ Eriksen Th. Ethnicity and Nationalism. London, 1993. P.3–7.

стижу серед інших груп⁹. “Характеристика П.Брассом етнічної групи, що відображає психологічну спорідненість, та його визначення поняття націоналізм, у якому особливого значення надається усвідомленню нацією своєї унікальності й інтересів, так само, як відчуттю опозиції до інших націй при досягненні власних цілей, ... найбільше вплинули на концептуалізацію, запропоновані у нашій книзі”, – зазначає Ф.Фрідмен¹⁰. Члени етнічної групи мають схожі інтереси та ознаки, а також поділяють спільний досвід історичного розвитку.

Уважний читач не може не помітити певної однобічності автора при висвітленні ключових моментів теми – зокрема, на відміну від релігійного, майже повністю зігнорований генетичний зв'язок населення регіону. Відповідно на маргінесі дослідження опинилася середньовічна епоха до османського завоювання Боснії. Стверджується, що лише прихід турків-османів у Південно-Східну Європу відкрив першу главу в історії боснійських мусульман¹¹. Раніше боснійці лише більш або менш поверхоно дотримувалися різноманітних християнських ритуалів, оскільки через відсутність численного духовництва канонічної церкви інституціоналізована релігія не відіграла помітної ролі у житті більшості середньовічних боснійців. Прихильники різних віросповідань проживали на всій території країни, але православні зосереджувались головним чином на півдні і сході, католики – на півночі й заході, схизматики (члени Боснійської церкви чи богомили) мешкали між ними.

Прийшовши в середині XV ст. у Боснію, іслам приніс організаційно оформлену релігію і соціо-політичну структуру, що спиралася на релігійну диференціацію. Іслам надавав соціальні й економічні переваги тим жителям Боснії (як переслідуваним християнам – “еретикам”, так і православним чи католикам), котрі прийняли мусульманство. Незважаючи на це, місцева корінна мусульманська спільнота створювалася у Боснії дуже повільно. Взаємовідносини між нею та її немусульманськими сусідами стали ключовим елементом у формуванні сучасної етнічної карти регіону. Початковий поштовх для етнічного самовизначення боснійські мусульмани отримали вже в османський період (в результаті протистояння з центральною владою і місцевим християнським населенням). Для завершення цього процесу необхідна була кардинальна зміна політичної ситуації. Адже держава Османів була перш за все “Домом ісламу”, і боснійські мусульмани – подібно до інших мешканців імперії – ідентифікували себе за релігією.

Окупація регіону Австро-Угорщиною у 1878 р. драматично змінила їхнє життя. Боснійських мусульман не лише насильно відірвали від основних ісламських центрів – але вони також були відокремлені від решти мусульман слов'янського походження у Македонії, Чорногорії, Санджаку. Одне тільки це могло зумовити їх культурну диференціацію від навколишніх спільнот. А той факт, що політична орієнтація у Габсбурзькій імперії вважалася вагомішою за релігійну, забезпечив надійну ізоляцію місцевого населення від зовнішніх мусульманських впливів. Тепер адміністративне управління у краї здійснювала центральна бюрократія (релігійно пов'язана з меншиною хорватів-католиків), що керувалася у своїй діяльності інтересами збереження багатонаціональної Австро-Угорщини. Відтак вперше у своїй історії боснійські мусульмани зіткнулися з викликом політичної, радше ніж релігійної, самоідентифікації, яка, набравши вирішального значення для розвитку суспільства, форсувала їх перехід від вузької релігійно-общинної до ширшої політично мотивованої лояльнос

⁹ Brass P.R. *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. London, 1991. P.19.

¹⁰ Friedman F. *The Bosnian Muslims...* P.3.

¹¹ Ibid. P..29

ті¹². Тому відносно короткий період австро-угорського контролю над Боснією та Герцеговиною (1878–1918 рр.) є часом їхнього політичного пробудження.

Під кінець цього періоду боснійські мусульмани становили політично доволі сконсолідовану етнічну спільноту, але не націю. Остання у трактуванні Ф.Фрідмен – це психологічна конструкція або стан думки групи людей, яким притаманне почуття єдності, що має дуже мало спільного з громадянством¹³. Таким чином, у цьому відчутті і в цій сфері людської свідомості нація існує тому, що група людей вірить у її існування. Додаткового значення, згідно з прийнятою автором концепцією П.Брасса, набуває визнання за нацією її статусу сусідніми етносами. У міжвоєнний період боснійським мусульманам не вдалося здобути таке визнання. Як серби, так і хорвати все ще намагалися перетягнути мусульманське населення на свій бік, забезпечивши його лояльність та спрямувавши національну самоідентифікацію у вигідне для себе русло. Боснійські мусульмани, у свою чергу, успішно лавірували між їхніми претензіями і навіть змогли домогтися відносної політичної легітимності у складі південно-слов'янської держави, центральний уряд якої вони підтримували¹⁴.

З Другої світової війни боснійські мусульмани вийшли не без втрат, хоча мали й вагомий здобутки. Тоді як більшість з них “чесно виконували свій обов’язок у партизанських загонах”, сумнозвісна Хаджарська бригада¹⁵ пов’язувалась у народній уяві з мусульманським населенням. Незважаючи на це, боснійські мусульмани відігравали дедалі вагомішу роль у політиці комуністичної Югославії і навіть у зовнішньополітичних планах Тіто, який претендував на лідерство у Русі неприєднання і тому не міг нехтувати позицією ісламських країн. Ф.Фрідмен уважно розглядає усі нюанси національної політики югославського керівництва, простежує зміни у конституційному статусі боснійських мусульман та посилення їх впливу на внутрішнє і міжнародне становище держави. Автор поступово підводить читачів до головного висновку своєї роботи, відзначаючи “вирішальне значення для боснійських мусульман їх визнання як нації в Югославії Тіто”¹⁶. Цим кроком статус релігійної меншини – своєрідну захисну оболонку, яка допомагала їм вижити протягом багатьох років і за різних режимів – було зруйновано і замінено легітимністю політичного й юридичного визнання як рівноправної нації у складі Югославії. З кінця 1960-х років найзахідніша у Європі ісламська спільнота на федеративному рівні розглядалася як рівноцінна сербській і хорватській націям, з якими її об’єднувало спільне етнічне походження. Для комуністичної країни, що в принципі є атеїстичною, узаконення статусу релігійної групи не було випадковим. Завдяки такому політично мотивованому рішення мусульмани отримали у федерації роль, подібну до тієї, яку виконували інші нації, оскільки формально усі дійові особи на югославській політичній сцені почали керуватися цією партійною постановою. Незалежно від того, чи наміри Тіто і справді сягали так далеко, наслідком його політики стало посилення тиску на боснійських мусульман з боку партійно-національного керівництва інших республік, яке вважало їх тепер конкурентами у боротьбі за владу і ресурси. Водночас, як справедливо доводить

¹² Friedman F. The Bosnian Muslims... P.57–76.

¹³ Ibid. P.2.

¹⁴ Ibid. P.89–109.

¹⁵ Відома у німецьких джерелах як XIII дивізія СС. Створена в квітні 1943 р. переважно з боснійських мусульман-добровольців. Навесні наступного року її підрозділи взяли участь у масових убивствах сербів. Детальніше див.: Redžić E. Muslimansko autonomaštvo i 13 SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov treći rajh. Sarajevo, 1987; Sundhaussen H. Geschichte der Waffen – SS in Kroatien 1941–1945 // Südostforschungen. 1971. Bd.30. S.191–193.

¹⁶ Friedman F. The Bosnian Muslims... P.235.

американська дослідниця, офіційне визнання за мусульманським населенням статусу нації зробило його вразливими до претензій сербів і хорватів, тому що в дійсності (у суспільному житті та побуті) ні одні, ні другі так і не змогли сприйняти їх як щось більше, ніж релігійна община – тобто як національну реальність¹⁷. Саме ця фактична відмова боснійським мусульманам у праві на національне існування стала головною причиною недавнього конфлікту.

Праця Ф.Фрідмен, присвячена історії формування боснійсько-мусульманської нації, не лише розкриває небезпеку, яка криється у нехтуванні вимог етнічності, а й дає читачу багато нового і цікавого матеріалу з даної теми. Чіткий, аргументований виклад авторської концепції, солідна джерельна й історіографічна база роблять ще більш вагомим наукове значення монографії.

Етноцентричний принцип історичної нарації лежить також в основі книги сербського дослідника Душана Батаковича “Серби Боснії і Герцеговини: історія і політика”, яка вийшла у Парижі в серії товариства “Діалог”. У вступному слові автор запевняє, що “взявся за написання короткої історії боснійських сербів з переконання, що вся історія, незалежно від того, наскільки болісними є її результати для сьогодення, повинна досліджуватися *sine ira et studio*, тобто має бути максимально об’єктивною задля досягнення кращого розуміння минулого і теперішнього”¹⁸, однак за задумом, структурою і стилем його праця сприймається як однаково рівновіддалена від жанрів наукового дослідження і політичної публіцистики. Радше це наукова публіцистика, звернення до якої можна пояснити бажання історика розширити свою аудиторію. Та й методологічно пояснити застосування етноцентричного підходу до історії боснійських сербів доволі складно. Якщо з питання національної історії мусульман вже склалася певна історіографічна традиція, а їхнє окремішне існування, за поодинокими винятками, не підлягає сумніву, то потреби виділяти історію сербів і хорватів Боснії і Герцеговини з загального курсу сербської чи хорватської історії до останнього часу не було. Лише підписання Дейтонських угод з врегулювання боснійського конфлікту, які перекреслили надії місцевих сербів найближчим часом об’єднатися з Сербією, легітимізувало такі спроби, більше того, зробило їх політично доречними. Парадоксально, але змушені співіснувати в одній державі з мусульманами і хорватами, боснійські серби мають тепер потурбуватися про те, у чому вони так довго відмовляли тим же мусульманам – про статус нації з власною історією. У цьому відношенні книга Д.Батаковича, незважаючи на її великосербську риторичку й акцентування на сербо-сербських зв’язках, є симптоматичною і заслуговує на увагу. Розглянемо детальніше основні її положення.

На відміну від Ф.Фрідмен, середньовічний період в історії Боснії та Герцеговини сербський історик називає ключовим для розуміння витоків специфічного поєднання етнічних груп з їхніми культурними і релігійними особливостями¹⁹. Однак його інтерпретація політичного, культурного і релігійного розвитку регіону в той час підпорядкована єдиній меті – довести, що етнічні серби не лише становили переважну більшість населення, а й представляли домінуючу політичну культуру до османського

¹⁷ The Bosnian Muslims... P.177–198.

¹⁸ Bataković D.T. The Serbs of Bosnia & Herzegovina: History and Politics. Paris, 1996. P.7.

¹⁹ Ibid. P. 10.

завоювання. З погляду ж сучасної історіографії, такий підхід не позбавлений певної однобічності, адже навіть в етнічній історії самих сербів і хорватів не все ще з'ясовано. Якщо слов'янська приналежність більшості племен, які колонізували Балканський півострів наприкінці VI–на початку VII ст., документально доведена, то з сербами і хорватами, котрі прийшли дещо пізніше, все значно складніше. Дослідники М.Гімбутас і Дж.Файн дотримуються точки зору, що серби і хорвати – слов'янські племена з іраномовною правлячою верхівкою або ж, взагалі, за походженням це іранські племена зі слов'янськими підданцями²⁰. Безсумнівним є лише те, що серби і хорвати віддавна були тісно взаємопов'язаними, а коли вони з'явилися на Балканах, там уже осіло значно численніше за них слов'янське населення. Через відсутність документальних свідчень цей базовий слов'янський субстрат не може бути поділений на кілька етнічних груп, тому спроби автора встановити якісь давні етнічні межі є малообґрунтованими, а інколи – просто надуманими.

Це ж стосується і його оцінок політичного розвитку Боснії і Герцеговини в Середні віки. Тісні зв'язки з власне Сербською державою оголошуються чи не єдиним фактором прогресивного та стабілізуючого характеру – натомість хорватські й угорські вторгнення та їхнє “тимчасове” домінування у регіоні мали зворотній вплив. Крім них, формування спільної культурно-релігійної ідентичності місцевого населення на даному етапі гальмували проповідницька діяльність римо-католицької церкви та поширення дуалістичних вірувань²¹.

Разом з тим слід віддати належне Д.Батаковичу – він не пов'язує калейдоскоп релігійної ситуації у середньовічній Боснії та Герцеговині з етнічними змінами населення. На його думку, релігійні розбіжності набули значення лише після османського завоювання і вже значно пізніше віросповідання стало критерієм для членства в певній етнічній групі. “Перші три сторіччя османського панування... були позначені змінами, які мали глибокий вплив на модерну Боснію та Герцеговину”²². Значна частина населення прийняла іслам, примусово чи з власної волі, що зумовило далекосяжні трансформації у соціо-політичній організації регіону (головним чином тому, що населення постійно перебувало в русі) та в релігійній сфері, особливо після того, як Сербська православна церква вступила у період відродження²³. У цих подіях автор вбачає частину тривалого процесу поступової консолідації трьох різних конфесій у три окремі релігійні ідентичності. Їхня подальша диференціація відбувалася вже на основі етно-національної категорії, тобто “специфічних політичних спадщин, до яких кожна з трьох релігійних груп – мусульманська, римо-католицька і сербо-православна – схилилася”. На початку XIX ст., “віку націоналізму *par excellence*”, стверджує історик, дедалі помітнішою стає тенденція наділяти окремі релігійні спільноти особливими етно-національними ознаками²⁴. У Боснії та Герцеговині це означало, що більшість православних були водночас сербами, римо-католиків – хорватами, мусульмани ж вважали себе ісламізованими слов'янами. Таким чином,

²⁰ *Gimbutas M.* The Slavs. London, 1971. P.60; *Fine J.V.A.* The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor (Mich.), 1983. P.56.

²¹ *Bataković D.T.* The Serbs of Bosnia & Herzegovina... P.17–24.

²² *Ibid.* P.11.

²³ *Ibid.* P.25–32.

²⁴ *Ibid.* P.11.

наприкінці XIX ст. національна приналежність тут почала нерозривно ототожнюватися з віросповіданням.

Неважко помітити, що у своїй концепції становлення національної ідентичності сербського населення Боснії та Герцеговини автор виходить швидше з боснійського, аніж загальносербського контексту, хоча й підкреслює скрізь його вплив. Справді, після повстань 1804–1813 рр., 1815 р. і створення Сербського князівства формування національної свідомості в основній масі сербського етносу відбувалося під дією зовсім інших чинників. Державні інститути та ідеологічні впливи з території австрійської Воеводини забезпечили його еволюцію у напрямі модерної нації. Натомість самоідентифікація населення Боснії та Герцеговини залишилася на рівні етно-релігійних груп. І місцеві серби не лише не випереджали у цьому плані мусульман, а навіть відставали, якщо розглядати їх як самодостатню величину.

Визначаючи причини недавньої кризи, Д.Батакович висловлює припущення, що мирне співіснування трьох релігійних спільнот було можливе лише в наднаціональних імперіях (спершу в Османській, а згодом – Австро-Угорській), та й то тільки до того часу, поки їхнє панування залишалося стабільним, більш чи менш толеруючим релігійну мозаїку, а уряд не зловживав репресіями. До цього переліку з певними застереженнями можна додати міжвоєнну та комуністичну Югославію. Здавалось би, “зі створенням монархічної Югославії здійснилася столітня мрія боснійських сербів жити в одній державі з Сербією, що єдине могло гарантувати їх релігійні, громадянські, людські та національні права”²⁵. Однак історична реальність виявилася іншою. Як у першій, так і в другій інтереси боснійських сербів були послідовно принесені в жертву ідеям “югославізму” та “соціалістичного федералізму”. Не цікавлять вони і нинішній неокомуністичний режим С.Мілошевича – чи не тому, що власне Сербію і сербів Боснії та Герцеговини розділяє приховане історичне провалля глибиною майже у два сторіччя? Принаймні такий висновок мимоволі напрашується після ознайомлення з книгою Д.Батаковича.

Таким чином, застосування до історії Боснії та Герцеговини етноцентричного підходу, який методологічно зорієнтований на пошук етно-історичних особливостей, сприяючи усвідомленню місцевими мусульманами, сербами і хорватами унікальності свого історичного досвіду, де відкрито, а де приховано впливає на формування нових боснійських націй. З наукової точки зору цей підхід, як і будь-який інший, має право на існування. Однак його прикладне значення в працях Ф.Фрідмен і Д.Батаковича розкривається повною мірою лише у контексті мирного врегулювання боснійського конфлікту та майбутнього політичного розвитку регіону. Загалом обидві книги – доволі обширні за охопленням матеріалу і проблем дослідження – містять ряд оригінальних оцінок та спонукають учених до нових пошуків.

Роман СИРОТА

²⁵ *Bataković D.T. The Serbs of Bosnia & Herzegovina... P.11–13.*

**GERMANOSLAVICA. Zeitschrift für germano-slavische Studien.
Prag, 1994–1996* .**

Вивчення слов'яно-німецьких відносин має у Чехії давню історію. Зазначена проблематика була предметом розгляду на сторінках слов'яно-німецького тижневика "Ost und West", який упродовж 1837–1848 рр. видавав у Празі німецькою мовою Р.Глазер. У 1931–1939 рр. ці традиції продовжив часопис "Germanoslavica", який здобув визнання серед фахівців – славістів і германістів. Однак Друга світова війна та нова політична ситуація у післявоєнній Європі не давали змоги відновити видання, хоч дослідження слов'яно-німецьких відносин у Чехії не припинялися. Особливо активізувалися вони після краху тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи на зламі 1980–1990 рр. Зважаючи на це, Слов'янським інститутом Чеської академії наук та видавництвом "Euroslavica", при підтримці німецького фонду ім. Р.Боша у 1994 р. було відроджено журнал "Germanoslavica" з періодичністю два випуски на рік. Редколегія відновленого видання поставила за мету не обмежуватися германістикою та слов'яно-німецькими зв'язками, а розширювати тематику через вивчення відносин Німеччини також з угорцями, румунами, народами балтійсько-скандинавського ареалу.

На сторінках піврічника "Germanoslavica" крізь призму слов'яно-німецьких зв'язків порушуються важливі проблеми розвитку суспільної думки, історії, літературознавства, мовознавства. Опубліковані дослідження мають як теоретичний, так і фактографічний характер. Серед праць теоретично-методологічного напрямку виділяється гердеріана, якій присвячена чимала добірка матеріалів (1996, №1). Серед них заслуговує на увагу насамперед стаття У.Пюшеля, у якій дана досить повна характеристика трактату Й.Гердера "Ідеї до філософії історії людства". Особливу увагу дослідник звертає на той розділ праці Гердера, що стосується слов'янства. У ньому німецький мислитель висловлює оригінальну думку про те, що "слов'янські народи займають більше місця на землі, ніж в історії", і пояснює це їх миролюбністю. За переконанням Гердера, слов'яни, на відміну від німців, ніколи не завойовували для себе життєвого простору, а мирно колонізували малозаселені терени. Їм нібито не було властиве прагнення до панування над іншими народами, бо через територіальну віддаленість слов'янам удалося уникнути шкідливого впливу імперської ідеології Риму. Але, на своє нещастя, слов'яни зазнавали агресії з боку сусідніх народів, насамперед німців, внаслідок чого опинилися під чужоземним гнітом, тому відігравали лише маргінальну роль в історії. Як гуманіст Гердер вірив, що всі народи рівні, і в ході суспільного розвитку кожний з них у певний час і за певних обставин зможе реалізувати свій творчий потенціал. Учений пророкував слов'янам велике і щасливе майбутнє, він був переконаний, що незабаром вони скинуть з себе кайдани рабства і вийдуть на передові рубежі європейської цивілізації.

Інший дослідник – Я.Вірер – зосередив увагу на деяких теоретичних питаннях етнології та історіософії, піднятих Гердером у праці "Ідеї філософії...". Зокрема, дослідник звернув увагу на те, що поняття "народ" і "нація" Гердер трактує як синоні-

---

*Томів, що вийшли у світ в наступні роки, в розпорядженні авторів, на жаль, не було.

ми. У статті відзначено також, що Гердер особливу роль відводив географічному середовищу як фактору, котрий впливає на формування національного характеру. З цих позицій Гердер намагався трактувати особливість історичної ролі слов'янських народів.

Обидва автори – І.Пюшель та Я.Вілер – відзначають певні суперечності, притаманні поглядам Гердера на слов'янство, і спроби використати їх у ХХ ст. окремими представниками ідеологічних служб як нацистської Німеччини, так і “соціалістичної” НДР у своїх неблаговидних цілях.

Значний інтерес становлять також статті Я.Повейсіла та В.Баумана, в яких розкривається вплив ідей Гердера на чеське суспільство як періоду національного відродження, так і часів творення Чехословацької держави.

Викликає неабияке зацікавлення стаття чеського вченого М.Гроха “Дві концепції чеського національного відродження” (1996, № 2). Знаний історик і теоретик національних рухів у Європі ХІХ ст. порушив надзвичайно складне і дискусійне питання стосовно чинників, що відігравали визначальну роль у процесі націотворення. Стаття М.Гроха є спробою з позиції сьогодення рівня соціогуманітарних знань критично оцінити концепцію чеського національного відродження філософа Паточки. Свою працю Паточка опублікував у 1969 р., але раптове зацікавлення національними рухами та націоналізмом на початку 1990-х років знову привернуло увагу до його майже канонізованої концепції. Не вдаючись у теоретичні дискусії із Паточкою, М.Грох проаналізував окремі його тези, подекуди солідаризуючись з ними або заперечуючи їх. Зокрема, він поставив під сумнів твердження Паточки про те, що саме внаслідок реформ імператора Йосифа ІІ чеське традиційне суспільство опинилось у стані кризи. На думку М.Гроха, вона мала глибше коріння, оскільки охопила усі сфери суспільного життя

Паточка стверджував, що завдяки реформам “чеськомовний елемент” усвідомив своє нерівноправне становище. Загальне відчуття пригніченості він пов'язував головно з мовою. М.Грох погоджується з таким узагальненням, але лише стосовно другої половини ХІХ ст., а не 1800-х років. Крім того, він вважає, що коло людей, які відчували мовну пригніченість у часи Й.Юнгмана, про які йдеться у праці Паточки, було обмеженим: це була невелика група освічених людей – вихідців з міського та ремісничого середовища.

М.Грох погодився з тезою Паточки про те, що чеське суспільство, незважаючи на мовне відчуження панівних класів, було взаємопов'язане спогадами про стару державну ідею, усвідомленням приналежності до одного історичного цілого. Але при цьому він робить застереження, що йдеться тільки про гіпотезу, на підтвердження якої маємо лише кілька доказів. Він позитивно оцінює також спробу Паточки включити до переліку чинників, що впливали на формування національних програм, династичний елемент.

Паточка вважав, що так званий “земельний” (крайовий) патріотизм був лише реліктом старої державної традиції, який через централізм практично перетворився на порожню форму, репрезентувався вищими сферами, які й у нових обставинах намагалися відігравати провідну роль. Власне протиставляючись цьому, народ обрав головним фактором самоідентифікації мову. М.Грох підтримує тезу про наявність “земельного” патріотизму у шляхетських верствах, однак, на його думку, він означав набагато більше – був новою ідентичністю для багатьох освічених недворян, для яких “край (земля)” все більше пов'язувався з нацією.

На думку Паточки, між чеським старим, становим суспільством та модерною чеською нацією нема тягlosti. М.Грох при цьому зазначає, що це не якась там чеська особливість, а загальноєвропейська норма і, що, безумовно, між традиційним середньовічним суспільством та сучасним існує суттєва різниця.

Верифікація емпіричних даних, використаних у своєму дослідженні Паточкою, свідчить про те, що позиція автора цілком вкладається у систему знань чеської історичної науки періоду після Другої світової війни, тому його концепція повинна бути доповнена сучасними надбаннями історичної науки. Йдеться, зокрема, про такі корективи: на початковому етапі чеського національного відродження, тобто до 1860 р., значення селян було мінімальним, набагато важливішою була роль дрібного міщанства. Так само національна свідомість чеськомовних жителів краю не була дуже високою, а поширення її в масах почалося лише з 1860 р. М.Грох також вважає, що у старих дослідженнях національна ідентичність просто абсолютизувалася. Сьогодні ж наука схиляється до дослідження антропологічних, соціально-політичних аспектів і вивчаються уже різні ідентичності: регіональна, локальна, професійна.

На думку М.Гроха, у Паточки відсутній аналіз дуже важливого елемента чеського національного руху – зіставлення з процесом формування німецької нації. Німецька національна програма, як і чеська, також дефініювала себе через мову, але свою національну пропаганду вона спрямувала до усіх німецькомовних груп, тому успіх німецької ідентичності серед габсбурзьких підданих значно послабив потенціал іншої ідентичності – загальноавстрійської, що пішло на користь чехам та іншим слов'янам.

Модернізаційні процеси, соціальні комунікативність та мобільність, як і суспільна секуляризація серед населення, яке не мало нового політичного досвіду та політичної культури, зробили єдино можливою етнічну дефініцію національної ідентичності. Зрештою, М.Грох робить загальний висновок, що розмірковування про двомовну чеську націю належать до світу прекрасних, благородних казок, і якщо хтось захоче піддати радикальній ревізії чеську історію, то це буде не історичний підхід. Разом з тим це означає, що модель мовного визначення нації не потребує жодних коректур і не може модифікуватися під впливом нових обставин – просто ця проблема уже не належить до компетенції істориків.

Чимало статей у піврічнику “Germanosavica” присвячено історико-культурній проблематиці. Серед них дослідження В.Бехиної про працю К.Я.Ербена “Приматори старої Праги” (1994, № 1–2), Н.Цешлинської “Мистецтво в ПНР у грі з політичними реаліями”, Т.Секири “Чехи й німці в образотворчому мистецтві. 1848–1938” (1995, № 1) та ін.

Значна увага у журналі приділена висвітленню ролі різноманітних німецьких товариств та об'єднань у громадсько-політичному житті Чехії. Цій проблемі присвячені матеріали спеціального колоквиуму. Серед них дослідження Г.П.Гі (Gie) “Освіта й спілки – дві основи суспільної думки” (1995, № 1), М. Северіна-Воланека “Німецько-чеські освітні товариства в ХІХ ст.” (1995, № 2), а також статті Я.Мандлерової, О.Мішкової і М.Ноймюлера про роль спілок у розвитку німецької науки, мистецтва та літератури (1995, № 1) та ін.

На сторінках піврічника широко представлена літературознавча проблематика. Так, Й.Стрелка зупинився на темі “Рільке і слов'яни”, акцентувавши увагу на відображенні спадщини Т.Шевченка у творчості австрійського письменника (1995, № 1). Питанням порівняльного літературознавства присвячені статті І.Фріда (1996, № 2), К.Крейчі (1994, №1–2) та ін. Питання перекладів із німецької мови на слов'янські по-

рушені у дослідженнях Д.Кшічової та П.Древса (1994, № 1–2; 1995, № 2; 1996, № 2). Творчість Ф.Кафки опинилася в полі зору Й.Чермака, Ф.Каутмана та ін. (1994, № 1–2). Постаць німецького письменника Г.Ватцліка охарактеризував В.Майдл (1991, № 1). Мовознавство представлено дослідженнями Е.Скала “Лексикографія в Чехії XIV–XIX ст”. (1994, № 1–2), Я.Сяйковського “Слов’янізми в сілезьких романах Горста Бінекса” (1996, № 1).

Особливий інтерес викликає стаття І.Рака “Політичні аспекти мовного питання у передберезневій Чехії”. Автор зробив спробу крізь призму мовних дискусій у чеському мовно-політичному середовищі охарактеризувати шляхи політизації чеського національного руху 30–40-х років XIX ст. Це дало йому змогу зробити висновок, що напередодні революції 1848 р. у чеському суспільстві виникає серйозний конфлікт між прихильниками лібералізму й націоналізму (1994, № 1). Дослідження І.Рака супроводжене публікацією цікавого документа – праці графа Л.Туна “Записки про чеську мову з 1831р.”.

Окремий блок становлять матеріали, що стосуються історії славістики (Марес Ф.В. “Сорабістика у віденському університеті другої половині XX ст.” (1994, № 1–2); Лебеда Й. “Вендський семінар у Празі” (1994, № 1–2) та германістики (Віздалова І. “Войтех Ірат і германославіка” (1995, № 1); Гермак Й. Карл Арнаштайн. Виклад з історії чеської германістики (1996, № 2)).

Журнал містить також численні рецензії на найновіші видання, хроніку наукового життя тощо.

Загалом розглядуваний часопис дає уяву про стан і напрями досліджень у германославіці – розглядаючи її як комплекс гуманітарних знань, що виник на стику взаємодії слов’янської та німецької культур. Зважаючи на те, що “Germanoslavika” виходить німецькою мовою у Празі, було б доцільно зміст і резюме статей подавати також по-чеськи.

*Оксана БЕРЕЗА,
Михайло КРІЛЬ,
Василь РАСЕВИЧ*